

Σύγκριση

Αρ. 33 (2024)

«Μηχανές, ακριβείς και ευπαθείς»: Γραφειοκρατία και γραφή στον Kafka και τον Καρυωτάκη

Μαρία Οικονόμου

Copyright © 2025, Μαρία Οικονόμου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

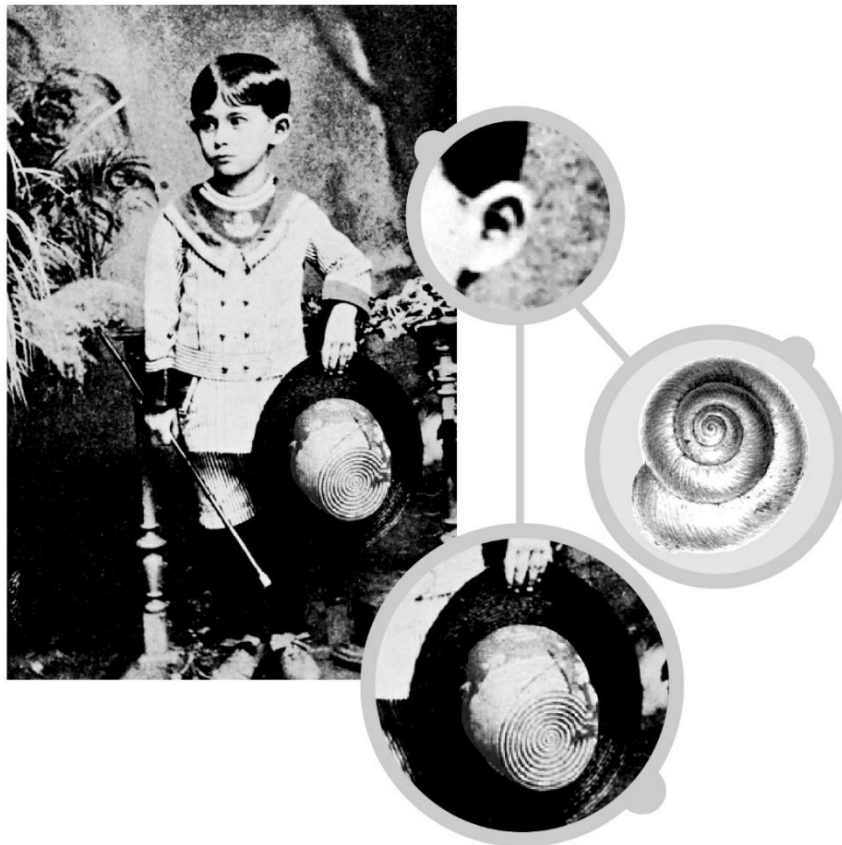
Οικονόμου Μ. (2025). «Μηχανές, ακριβείς και ευπαθείς»: Γραφειοκρατία και γραφή στον Kafka και τον Καρυωτάκη. *Σύγκριση*, (33), 262–288. ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/sygkrisi/article/view/36935>

ΜΑΡΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

**«Μηχανές, ακριβείς και ευπαθείς»:
Γραφειοκρατία και γραφή στον Kafka και τον Καρυωτάκη***

Το όστρακο

«Ένα αγόρι», σημειώνει το 1931 ο Walter Benjamin, περιγράφοντας μια φωτογραφία του Kafka στο δοκίμιό του «Συνοπτική ιστορία της φωτογραφίας», «ένα αγόρι γύρω στα έξι, ντυμένο με ένα στενό, σχεδόν επίτηδες ταπεινωτικό παιδικό κουστούμι, όλο δαντέλες, στέκεται σε κάτι που μοιάζει με θερμοκήπιο. Κλαδιά από φοινικιές υψώνονται στο βάθος. Και λες και βάλθηκαν να κάνουν αυτά τα τροπικά παραπετάσματα ακόμη πιο γλοιώδη και αποπνικτικά, το μοντέλο κρατά στο αριστερό του χέρι ένα τεράστιο καπέλο με μεγάλο μπορ, σαν αυτά που φοράνε οι Ισπανοί».¹

Η φωτογραφία δεν κομίζεται απλώς ως παράδειγμα απώλειας της «αύρας». Ούτε λειτουργεί μόνο ως τεκμήριο ενός άλλου, στο μεταξύ, βλέμματος να κοιτάζεις τον

---

* Τα *collages* είναι του Ulrich Meurer. Αξιοποιούν φωτογραφίες και σκίτσα του ίδιου του Kafka ή άλλες πηγές και δημιουργήθηκαν ειδικά για το κείμενο. Όλες οι εικόνες προέρχονται από το *Public Domain*.

¹ Βλ. Walter Benjamin, «Συνοπτική ιστορία της φωτογραφίας» (μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ), στο: Δημοσθένης Κούρτοβικ, (επιμ.), *Δοκίμια για την τέχνη*, Εκδόσεις Κάλβος, Αθήνα 1978, σ. 47-67, εδώ σ. 56. Η μτφρ. εδώ ελαφρώς αλλαγμένη.

κόσμο – πιο ξεκομμένου και απόμακρου, «abgesprengt und gottverloren». Αποτελεί, ταυτοχρόνως, μαρτυρία ενός ιδιαίτερου τρόπου στησίματος των φωτογραφικών ατελιέ, εκεί γύρω στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Και είναι ακριβώς το στήσιμο, το σκηνικό, το arrangement γύρω από το αγόρι που τραβά την προσοχή του Benjamin εδώ: όλα εκείνα τα αντικείμενα που το νέο –τότε– μέσο της φωτογραφίας επιστρατεύει για να περιβάλει τα μοντέλα του: «κουρτίνες και φοίνικες», «ταπετσαρίες και καβαλέτα», «παραβάν και κονσόλες». Ασφαλώς, διευκρινίζει ο Benjamin, κάποια από αυτά τα αντικείμενα υπηρετούν πρακτικούς σκοπούς, αφού κυριολεκτικά υποβαστάζουν τα προς φωτογράφιση μοντέλα (που όφειλαν να παραμείνουν ακίνητα εξαιτίας της μεγάλης διάρκειας της λήψης). Αλλά η παρουσία τους δεν εξαντλείται εδώ μόνον. Καθώς τα αξεσουάρ αυτά απομιμούνται καθ' υπερβολή την ατμόσφαιρα των αστικών *interieurs* – τους χώρους όπου εμφανίζεται το τέρας της δικής μου τάξης, θα γράψει αλλού ο Benjamin. Δεν είναι λοιπόν μόνο η φωτογραφία του μικρού Franz που περιγράφεται εδώ. Αλλά, ίσως μάλιστα πρωτίστως, το «κέλυφος» που περικλείει το αγόρι (και που το αληθινό όνομά του είναι: αστισμός με όλες του τις ψευδαισθήσεις).

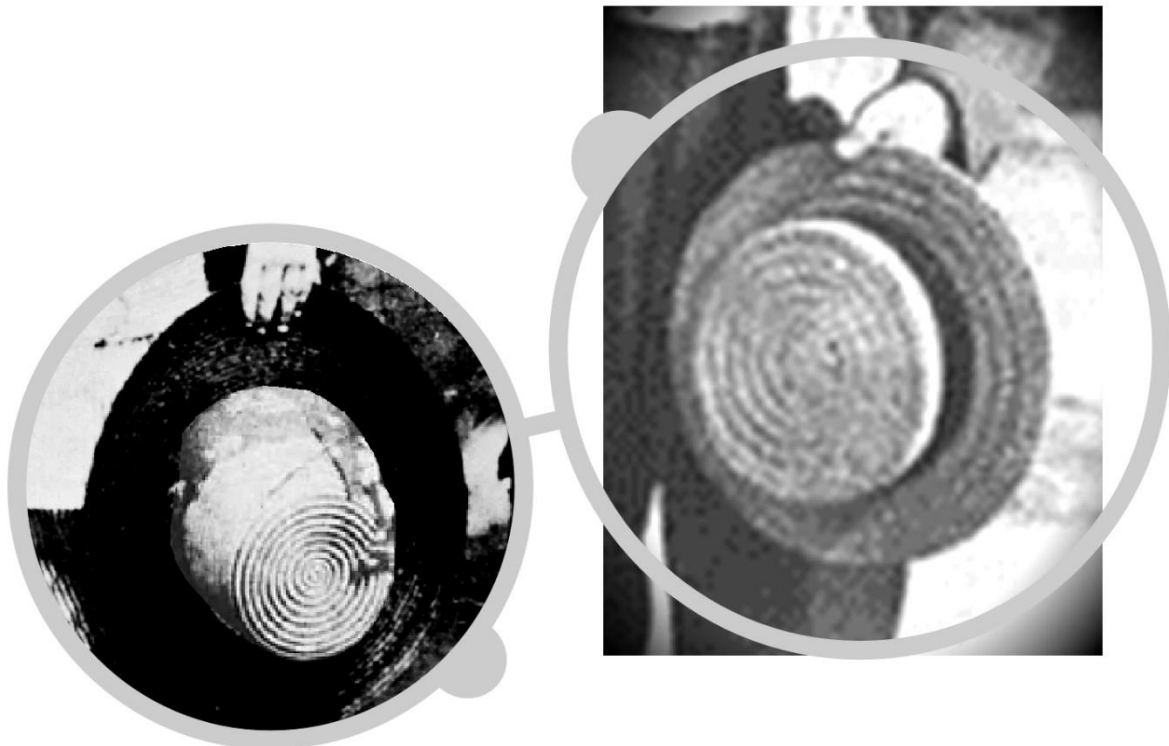
Σχεδόν απaráλλακτα η ίδια αυτή φωτογραφία θα επανέλθει στο δοκίμιο που θα συντάξει ο Benjamin τρία χρόνια αργότερα, το 1934, με αφορμή τη δέκατη επέτειο από τον θάνατο του Kafka – σχεδόν απaráλλακτα, διότι: θα διεισδύσει μια μικρή λεπτομέρεια τώρα. Πλάι δηλαδή στο γνωστό σκηνικό του κήπου με τα φύλλα φοίνικα, πλάι στα «μάτια με την απροσμέτρητη θλίψη» του αγοριού που περιγράφονται ξανά, γίνεται αναφορά επιπλέον στον «κοχλία ενός μεγάλου αυτιού», «die Muschel eines grossen Ohrs».² Λες και το ενδιαφέρον μετατοπίζεται έξαφνα από την όραση στην ακρόαση, από το μάτι στο κοχύλι του αυτιού, ήδη από τότε τεταμένου σε ήχους και σήματα κινδύνου. (Αν οξύνουμε κιόλας λίγο το βλέμμα, θα ανακαλύψουμε στη φωτογραφία μια σχεδόν γεωμετρική ανταπόκριση ανάμεσα στον «κοχλία του αυτιού» και στο «υπερβολικά μεγάλο καπέλο με φαρδύ μπορ» που κρατά το παιδί στο χέρι, εφόσον και αυτό το τελευταίο, το καπέλο δηλαδή, μοιάζει να περιελίσσεται ελικοειδώς και να δημιουργεί σπείρωμα. Σάμπως να βάλθηκαν δύο κοχλίες να ασκήσουν πάνω μας υπνωτιστική επίδραση.) Αλλά, και πάλι, δεν τελειώνει η αναφορά εδώ. Σχεδόν εμμονικά η ίδια αυτή φωτογραφία θα εμφανιστεί ξανά στα αυτοβιογραφικά «Παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το 1900» του Benjamin, αν και συγκεκαλυμμένα.³ Πρώτα περιγράφεται εκεί η φωτογραφία ενός παιδιού που απαθανατίζεται αμήχανο – με «καπελάκι από τρίχες αίγαγρου», μπροστά στα «αιώνια χιόνια ενός υφασμάτινου φόντου». Αυτό το παιδί, αποκαλύπτει ο Benjamin, είναι ο ίδιος. Αλλά, καθώς αναπολεί την εικόνα του μικρού αλπινιστή, θυμάται αναπάντεχα μια άλλη παιδική φωτογραφία, δική του πάλι, με άλλο κοστούμι αυτήν τη φορά, τραβηγμένη σε ένα από αυτά τα ατελιέ «με τα υποπόδια και τους τρίποδες, τα γκομπλέν και τους οκρίβες».⁴ Ακολούθως περιγράφει την εικόνα – και αυτή αποδεικνύεται γνωστή: «Στέκομαι με γυμνό το κεφάλι, στο αριστερό μου χέρι ένα τεράστιο σομπρέρο που το αφήνω να κρέμεται με επιμελημένη χάρη. Στο δεξί κρατώ ένα ραβδί [...] η άκρη του είναι

² Βλ. «Φραντς Κάφκα. Για τη δέκατη επέτειο από τον θάνατό του» (μτφρ. Γιώργος Σαγκριώτης), στο: Γιώργος Σαγκριώτης (επιμ.), *Walter Benjamin: Κείμενα 1934-1940. Επιλογή*, Άγρα, Αθήνα 2019, σ. 27-77, εδώ σ. 38 κ.ε.

³ Βλ. Walter Benjamin, *Τα παιδικά χρόνια στο Βερολίνο το Χίλια Εννιακόσια* (μτφρ. Ιωάννα Αβραμίδου), Άγρα, Αθήνα 2005, σ. 9-13.

⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 11.

κρυμμένη μέσα σε πλερέζες που χύνονται από ένα τραπεζάκι κήπου». ⁵ Φανερά, εκτελώντας αιφνίδιο άλμα, ο αυτοβιογραφούμενος μεταπηδά στη φωτογραφία κάποιου άλλου. Για την ακρίβεια, να τι συμβαίνει: ο ώριμος αφηγητής ανακαλεί μία φωτογραφία του παιδιού που κάποτε ήταν, η οποία όμως ανήκει στον μικρό *Kafka*. Η συναίρεση δεν είναι τυχαία, ιδίως αν λάβουμε υπόψη πόσο συχνά ο Benjamin χτίζει αναλογίες προς τον *Kafka* ή και αυτοσκηνοθετείται ως σωσίας του. Και άλλωστε, θα υπέθετε κανείς ευλόγως, η συναίρεση εξηγείται και από το θέμα του ίδιου του χωρίου που κάνει λόγο για τις ομοιότητες που ένα παιδί αρέσκεται διαρκώς να ανακαλύπτει ⁶ – προπάντων στο φωτογραφικό ατελιέ! Ειδικά εκεί μπαينوβγαίνει σε αντικείμενα και εικόνες, εξομοιώνεται με καθετί που το περιβάλλει. Όμως, αυτό που περιβάλλει τον Benjamin, το ίδιο που περιβάλλει και τον *Kafka*, αυτό που ο Benjamin αποκαλεί «το όστρακο του 19^{ου} αιώνα» που τον κρατούσε, που τους κρατούσε σαν αχιβάδες κλεισμένους και τώρα, με τον νέο αιώνα, κείται κούφιο και κενό μπροστά τους – αυτό το «όστρακο», λοιπόν, είναι που καθιστά την μεταξύ τους ομοιότητα δυνατή. Αν οι δύο μοιάζουν, είναι γιατί έζησαν στο καύκαλο μιας εποχής, μιας τάξης, ενός λόγου.

Γραμμές γειτονίας: *Kafka*/Καρυωτάκης

Αναλόγως προς τον Benjamin και τον χώρο συνάντησης που σκηνοθετεί με τον *Kafka*, ⁷ θα μπορούσε να επινοήσει –και να «σκηνοθετήσει» ακολούθως– κανείς ένα άλλο παράλληλο σύμπαν: αυτό του *Kafka* και του Καρυωτάκη. Με επίγνωση

⁵ Βλ. *ό.π.* (δική μου υπογράμμιση).

⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 9 κ.ε.

⁷ Για τη σκηνοθεσία αυτή βλ. επίσης Haneul Lee, *Die Bildwelt in Walter Benjamins Kafka-Lektüre, Ästhetische Praxis*, τμ. 6, Brill-Fink, Μόναχο 2023.

της «ταραχής» ή και «ενόχλησης» που προκαλεί κάποτε ο «συμπλησιασμός αταίριαστων πραγμάτων»,⁸ εν προκειμένω: ενός συγγραφέα της επικράτειας των Αψβούργων, προ πολλού σε αποσύνθεση και πτώση, και του ποιητή μιας μικρής χώρας, η οποία, μετά το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, παραπαίει ιδεολογικά και βαφτίζει την τελευταία περιπέτεια της ιστορίας της με τον όρο «καταστροφή», λες και πρόκειται για φυσικό φαινόμενο. Όμως θα τους σκεφτούμε μαζί. Έχοντας κατά νου την ιστορία που αφηγείται ο Foucault, όταν –ως ψυχολόγος ακόμη– καλεί κάποιους να ταξινομήσουν πολύχρωμα νήματα πάνω σε ένα τραπέζι. Πράγματι, αυτοί θα χωρίσουν τα νήματα σε ομάδες διάφορες (σύμφωνα με το μήκος, το χρώμα ή άλλα κριτήρια): θα τις διαλύσουν μετά και θα τις κατατάξουν αλλιώς: θα τις καταστρέψουν πάλι, θα τις τακτοποιήσουν εκ νέου και ούτω καθεξής. Φαίνεται, θα πει ο Foucault, ότι «συνάφειες» και «διαφορές» δεν προσδιορίζονται από «μια *a priori* και αναγκαία αλληλουχία». Μάλλον «απομονώνονται» και «συναρμολογούνται» κάθε φορά.⁹ Όστε το γιατί έχει προκύψει αυτή ειδικά η «τάξη», αυτή ειδικά η «ομάδα» ή αυτή η σύγκριση και όχι κάποια άλλη, θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν τυχαίο. Πρόκειται απλώς για μία δυνατή «διάταξη» πλάι σε άλλες (που περιμένουν σιωπηλά τη στιγμή της εκφοράς τους).

Κρατώντας την υπόδειξη αυτή, παίρνοντας απόσταση από τα παραδείγματα «επιδράσεων» και «πρόσληψης», θα χρειαστεί να εγκαταλείψουμε –και θα το κάνω με χαρά!– τη «διαφάνεια της ερμηνευτικής», για να εισέλθουμε σε μια περιοχή «πιο συγκεχυμένη, πιο σκοτεινή, πιο δύσκολη στην ανάλυση».¹⁰ Γιατί η συνάντηση του Δρα Kafka και του Κ. Γ. Καρυωτάκη είναι μόνο εκεί δυνατή. Καθώς δεν βασιζείται σε «τεκμήρια». Μπορεί να αναδυθεί σε «αποσπασματικά πεδία», σε γραμμές γειτονίας, σε διαφεύγουσες «συγγένειες». Εντούτοις, υπάρχει κάτι που διαπερνά παρόμοια και τους δύο: η *γραφειοκρατία*. Και οι δύο είναι κάτοικοι του νέου κόσμου –του νέου όστρακου– όπου «οι αλυσίδες της βασανισμένης ανθρωπότητας είναι φτιαγμένες από διοικητικά χαρτιά», όπως φέρεται να είπε ο Kafka («Die Fesseln der gequälten Menschheit sind aus Kanzleipapier geschaffen»)¹¹

Η γραφομηχανή

Και οι δύο ζουν πάνω κάτω την ίδια εποχή (δεκατρία χρόνια πρεσβύτερος είναι ο Kafka). Και οι δύο εργάζονται ως υπάλληλοι, «νοικιασμένοι από το πρωί ως το βράδυ», ώστε να φαντάζουν στα μάτια μας ως μακρινοί εξάδελφοι του Μπάρτλεμπυ του γραφέα.¹² Ο πρώτος, ο Kafka, απασχολείται από το 1908 σε Εταιρείες

⁸ Michel Foucault, *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου* (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης), Γνώση, Αθήνα 2008, σ. 14.

⁹ Βλ. Foucault, *ό.π.*, σ. 15 κ.ε.

¹⁰ Βλ. Foucault, *ό.π.*, σ. 17 κ.ε.

¹¹ Gustav Janouch, *Gespräche mit Kafka. Erinnerungen und Aufzeichnungen*, Fischer, Φρανκφούρτη 1961, σ. 80.

¹² Όπως και στην περίπτωση του Καρυωτάκη έτσι και στην περίπτωση του Kafka: οι βίοι –«δοσμένοι μέσα από μια παραφιλολογία» και «με όλα τα στοιχεία του μελοδράματος»– μυθοποιήθηκαν από πολύ νωρίς. Και οι δύο περιγράφονται παρόμοια και, πάντως, ως ήρωες μιας λογοτεχνικής βιογραφίας που διαθέτει όλα τα δραματικά συστατικά και δυνατά σενάρια: διαθέτει ευάλωτους γιους και ισχυρούς πατεράδες, «εργένικες μηχανές», ανολοκλήρωτα ρομάντζα, τόνους επιστολών σε μια γυναίκα που κάποιος είδε μια φορά, μοιραίες ασθένειες (φυματίωση, σύφιλη), σανατόρια και ξενοδοχεία, πολλή ενοχή, λίγα ναρκωτικά, πραγματικές ή ματαιωθείσες αυτοκτονίες – σε κάθε περίπτωση στοιχεία που έχουν διεστραμμένα ή παρανοϊκά διογκωθεί από μεγάλο μέρος

Ασφαλειών Ζωής και Ατυχημάτων. Διότι έχουμε περάσει για καλά στην εποχή του «ρίσκου». Όστε το «ατύχημα» να μην θεωρείται πλέον μεμονωμένη περίπτωση, αλλά να αποτελεί ενδεχόμενο και στατιστικό φαινόμενο της ίδιας της οικονομικής δραστηριότητας, εντέλει ένα είδος αναγκαίου κακού «που δεν απειλεί την κοινωνία από έξω, αλλά είναι συνδεδεμένο άμεσα με την εξέλιξή της».¹³ Και είναι ακριβώς η νέα αυτή σκέψη που αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως «ρίσκο» (ως ατύχημα, ασθένεια, πρόωρο θάνατο, ίσως;), η οποία εγκαινιάζει ένα «νέο κοινωνικό συμβόλαιο» – «ένα συμβόλαιο αλληλεγγύης», έγραφε ο François Ewald, όταν περιέγραφε το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας και θεσμών ασφάλισης που αναπτυσσόταν βαθμιαία από τον 19^ο αιώνα¹⁴ (και, τώρα, καταρρέει μπρος στα μάτια μας). Ως ασφαλιστικός υπάλληλος αρχικά σε Υποκατάστημα της «Assicurazioni Generali» της Πράγας και έπειτα στην «Arbeiter-Unfall-Versicherungs-Anstalt» (AUVA), ο Kafka ζυγίζει εργασιακούς κινδύνους, πραγματικούς και πιθανούς, και εξετάζει τις «ενστάσεις» που υπέβαλαν οι επιχειρήσεις για την κατάταξή τους στην τάδε ή δείνα στατιστική κατηγορία κινδύνου («Rekurse» λεγόταν αυτό στα νομικά της εποχής). Και όταν δεν διενεργεί αυτοψίες σε χώρους εργατικών ατυχημάτων στην ευρύτερη περιοχή Reichenberg, σημαντικότετου βιομηχανικού κέντρου της δουνάβιας μοναρχίας, όταν δεν επιθεωρεί λατομεία, φάμπρικες και βιοτεχνίες, συντάσσει στο γραφείο του εκθέσεις πεπραγμένων. Και υποβάλλει προτάσεις προκειμένου η εργοδοσία να λάβει ή να εντείνει, αναλόγως, τα μέτρα προστασίας στον χώρο εργασίας, αλλά και –στον ίδιο βαθμό– ο εργατικός πληθυσμός να ευαισθητοποιηθεί και να δράσει προς αποφυγή τραυματισμών.¹⁵ Δεν διστάζει, μάλιστα, να υποδείξει αλλαγές για εκείνες τις μηχανές που κυριολεκτικά καταβροχθίζουν ανθρώπινα μέλη. Ας πούμε, στην έκθεση «Unfallverhütungsmaßregeln bei Holzhobelmaschinen» του 1910 διαπιστώνει ότι ένας ειδικός τύπος πλανίσματος ξύλων αποδεικνύεται στην πράξη επικίνδυνος – μάλιστα, προς επίρρωση, ενσωματώνει και σκίτσα που απεικονίζουν μερικές ή ολικές αποκοπές δακτύλων. Και προτείνει την υιοθέτηση μιας άλλης κατασκευής (κατά το πρότυπο της μηχανής Bohumil Voleský), η οποία δουλεύει με κυκλικούς κυματισμούς και προστατεύει από ακρωτηριασμούς.¹⁶

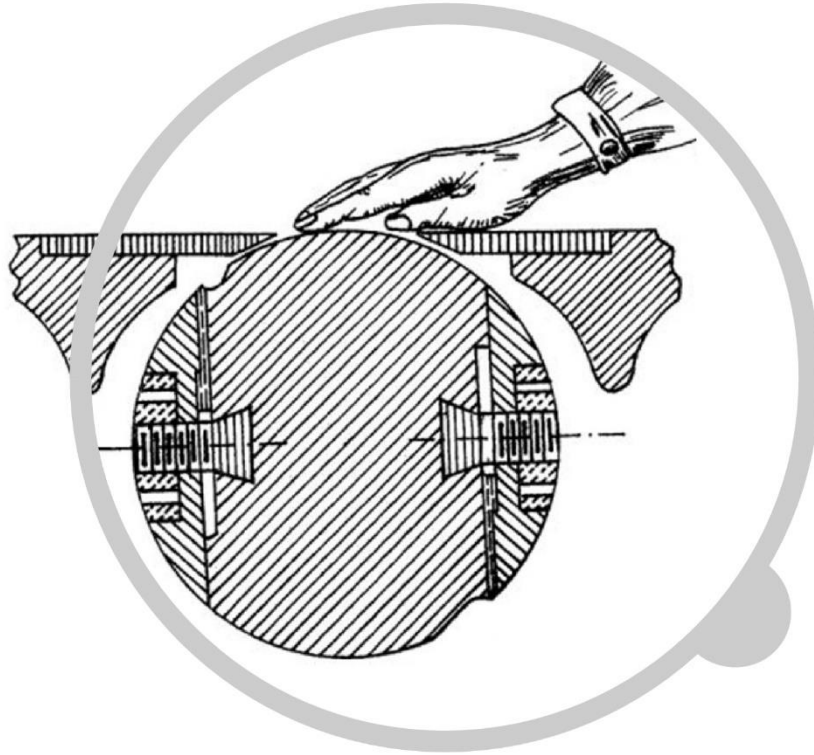
της κριτικής. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στην «Εισαγωγή» του Δ. Δημηρούλη, στο: *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*. Επιμέλεια Έκδοσης με Εισαγωγή, Χρονολόγιο, Σχόλια, Παράρτημα πρόσθετων κειμένων και Βιβλιογραφία - Δημήτρης Δημηρούλης, Gutenberg, Αθήνα 2017, σ. 36.

¹³ Βλ. Benno Wagner, «Kafkas Poetik des Unfalls», στο: Christian Kassung (επιμ.), *Die Unordnung der Dinge. Eine Wissens- und Mediengeschichte des Unfalls*, Transcript, Μπίλεφελντ 2009, σ. 421-454, εδω σ. 421. Επίσης βλ. Benno Wagner, «Kafkas phantastisches Büro», στο: K. Scherpe/E. Wagner (επιμ.), *Kontinent Kafka (Mosse-Lectures 2005)*, Βερολίνο 2006, σ. 104-118.

¹⁴ Βλ. François Ewald, *Ιστορία του κράτους πρόνοιας* (μτφρ. Μαρία Κορασίδου), Gutenberg, Αθήνα 2000.

¹⁵ Βλ. σχετικά Gerhard Strejcek, *Franz Kafka und die Unfallversicherung. Grenzgänger des Rechts und der Weltliteratur*, WUV, Βιέννη 2005.

¹⁶ Βλ. Klaus Wagenbach, *Franz Kafka. Bilder aus seinem Leben*, Klaus Wagenbach, Βερολίνο 1989, σ. 122.

Σχέδιο από την αναφορά που συνέταξε ο Kafka (Jahresbericht der Arbeiter-Unfall-Versicherungs-Anstalt, 1910)

Άλλοτε, πάλι, στρέφει το ενδιαφέρον του στη σχέση μηχανών και (κλωνισμένου) νευρικού συστήματος του ανθρώπου. Διότι γνωρίζει καλά ότι η τεχνολογία έχει επιπτώσεις στον οργανισμό και οφείλει να αντιμετωπιστεί ορθολογικά και πραγματιστικά – πόσο μάλλον όταν τίθεται στην υπηρεσία του πολέμου! Διόλου παράξενο, λοιπόν, που στις 26 Οκτωβρίου του 1916 κάνει έκκληση για την *Ανέγερση και την ενίσχυση μιας στρατιωτικής και πολιτικής νευρολογικής κλινικής στη Γερμανική Βοημία*, αφού επισημάνει με έμφαση: «Όπως η εντατική χρήση μηχανών έθεσε σε κίνδυνο, διατάραξε και αρρώστησε τα νεύρα των εργαζομένων [...] έτσι και η τρομακτικά αυξημένη συμμετοχή των μηχανών στη διεξαγωγή του πολέμου σήμερα [...] εκθέτει σε σοβαρότατους κινδύνους και προκαλεί βλάβες στο νευρικό σύστημα των μαχητών».¹⁷ Σε στοίχιση με τον ιατρικό λόγο της εποχής, με κρατικούς λειτουργούς και επιθεωρητές εργασίας, ο ασφαλιστής Kafka εγκαλεί σε πρόνοια και δράση. Να αντιλαμβάνεται, άραγε, ότι τέτοιου τύπου προτάσεις για ίαση «νευρασθενικών» (εργατών ή μαχητών) στοχεύουν στην επανένταξη των θεραπευμένων στο πεδίο εργασίας; Στη δημιουργία παραγωγικά εργαζόμενων ξανά; Να αντιλαμβάνεται, με άλλα λόγια, ότι κινείται σε εκείνο το σταυροδρόμι που μέλλει αργότερα να ονομαστεί «βιοπολιτική»: «μεταξύ της πειθάρχησης του σώματος του ατόμου και της ρύθμισης του συλλογικού σώματος των πολλών»;¹⁸ Διότι βιοπολιτική είναι οι στατιστικοί υπολογισμοί και οι προβλέψεις, η προσπάθεια να δαμαστεί το στοιχείο τυχαιότητας στον πληθυσμό, οι πρακτικές ελέγχου ή υπαγόρευσης και τα ρυθμιστικά μέτρα που –από την ασφάλιση, τη δημόσια υγιεινή ως και τη διαχείριση της μετανάστευσης ακόμη– επιδιώκουν

¹⁷ Βλ. Friedrich Kittler, *Γραμμόφωνο, κινηματογράφος, γραφομηχανή* (μτφρ. Τούλα Σιετή), Νήσος, Αθήνα 2005, σ. 254.

¹⁸ Βλ. Benno Wagner, *ό.π.*

να επηρεάσουν το σώμα (ατομικό και πληθυσμιακό) και να διαμορφώσουν συμπεριφορές και συνειδήσεις.¹⁹ Όστε, μέσα από αυτήν την οπτική, ανενδοίαστα ένα μέρος της κριτικής αντικρίζει στον «υπάλληλο Kafka» τον «θεράποντα» μιας σύγχρονης βιοεξουσίας, τονίζοντας ιδιαίτερα τον ζήλο του για την «εξασφάλιση της ιδέας της ασφάλισης» («seine erste Sorge gilt der Versicherung der 'Versicherungsidee'») και σχετικοποιώντας τον «μύθο του παθιασμένου υποστηρικτή της εργατικής τάξης», τον οποίο δημιούργησε κατά κύριο λόγο η αφήγηση του Max Brod.²⁰ Προφανώς ο «υπάλληλος Kafka» ρίχνει νερό στον μύλο της βιοπολιτικής (όμως τα πράγματα περιπλέκονται, όπως θα δούμε, καθώς ο «συγγραφέας Kafka» αναμετριέται διαρκώς με αυτήν).

Ακόμη προφανέστερο ότι ο Kafka ανήκει στη αναδυόμενη τάξη των υπαλλήλων γραφείου. Σε εκείνη την τάξη που περιέγραψε ένας άλλος σύγχρονός του, ο Siegfried Kracauer, όταν αποφάσισε, προς αναζήτηση των χαρακτηριστικών της, να επιδοθεί σε «έρευνα πεδίου» στο Βερολίνο – ή όπως παρατηρούσε μισοαστεία μισοσοβαρά ο ίδιος: «σε μια αποστολή, πιθανώς πιο περιπετειώδη και από ένα κινηματογραφικό ταξίδι στην Αφρική» («eine kleine Expedition [...] die vielleicht abenteuerlicher als eine Filmreise nach Afrika ist»).²¹ Το τέλος της «αποστολής» θα του αποκάλυπτε κάτι που έμενε ως τότε αθέατο, αν και στην επιφάνεια και εμπρός στα μάτια όλων, όπως το γράμμα στο αφήγημα του E. A. Poe. Θα του αποκάλυπτε, ειδικότερα, έναν μάλλον ανομοιογενή κόσμο υπαλλήλων, λογιστών, γραμματέων, στενογράφων, τυπογράφων χωρίς ταξική συνείδηση (αλλά με αστικές φαντασιώσεις), με τάσεις εσκαπισμού και, όχι σπάνια, αυτοκτονίας.²² Μια ομάδα που υιοθετεί, από τη μια, πρακτικές «εξορθολογισμού» στο γραφείο και αποθεώνει, από την άλλη, εκστατικά τον «ελεύθερο χρόνο»: το «Weekend» και το «Cinema», το «Lunapark» και το «Varieté», τον αθλητισμό, τα καταστήματα, τη μόδα... Ένας ασύντακτος όχλος είναι όλοι αυτοί τελικώς (ή μήπως πρέπει να πούμε «συρφετός»;) που θεωρεί ότι ανήκει στα μεσοαστικά στρώματα (αν και έχει προλεταριοποιηθεί εντελώς) και, όταν δεν δουλεύει, καταφεύγει σε όλα αυτά τα «άσυλα για ανέστιους» («Asyle für Obdachlose»).²³ Πώς, λοιπόν, να περιμένεις από αυτούς ανατροπές και εξεγέρσεις; Μόνο όταν πίνουν μπίρα αποκτούν «την ισχύ των φυσικών στοιχείων», θα πει σκωπτικά ο Kracauer. Και θα αποφανθεί ότι το σινάφι αυτό αποδεικνύεται κατώτερο του επαναστατικού προλετάρου και του ιστορικού του στοιχήματος (να ανατρέψει τον αστό), κατά μία έννοια οι υπάλληλοι είναι «falsche Arbeiter», χωρίς έρεισμα και επίγνωση της θέσης τους. Ασφαλώς για τον Kafka επιφυλάσσει άλλη γνώμη. Στην περίπτωση του, παρατηρεί ο Kracauer, «η ποίηση προηγείται της πραγματικότητας» («so geht hier die Dichtung der Wirklichkeit voran»).²⁴ Η γλώσσα των κειμένων του Kafka είναι αιχμηρή, «haarscharf», ειδικά όταν περιγράφει τη σύγχρονη επιχείρηση, «η φρίκη της οποίας θυμίζει εκείνα τα μοντέλα από χαρτόνι με τα διακλαδιζόμενα κάστρα

¹⁹ Βλ. Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής: Παραδόσεις στο Κολλέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, Πλέθρον, Αθήνα 2012.

²⁰ Βλ. Benno Wagner, «'Beglaubigungssorgen'. Zur Problematik von Verfasserschaft, Autorschaft und Werkintegration im Rahmen der *Amtlichen Schriften* Franz Kafkas», στο: *editio* 17 (2003), Max Niemeyer, Τυβίγγη 2003, σ. 155-169, εδw σ. 159.

²¹ Siegfried Kracauer, *Die Angestellten. Aus dem neuesten Deutschland* (1928), Suhrkamp, Φρανκφούρτη 2017, σ. 15.

²² Βλ. Kracauer, *ό.π.*, σ. 50.

²³ Εμμέσως γίνεται εδώ αναφορά στην έννοια της «Obdachlosigkeit», της «ανεστιότητας», του Georg Lukács, η οποία δεν εννοείται τώρα υπερβατολογικά αλλά μάλλον πολιτικά και κοινωνικά.

²⁴ Βλ. Kracauer, *ό.π.*, σ. 36.

ληλατών ιπποτών, που προορίζονται για παιδιά».²⁵ Ή όταν αποτυπώνει τις ιεραρχίες και τις ανώτερες βαθμίδες της, κατά κανόνα απροσπέλαστες ή αόρατες απλώς. Εν ολίγοις, ο Kafka έχει φτάσει εκεί όπου ελάχιστοι έφτασαν. Γιατί θρυμμάτισε την πραγματικότητα και αντάλλαξε αμοιβαία τις θέσεις των θραυσμάτων. Και, έτσι, ξεσκέπασε την «πίσω πλευρά», γύρισε το έξω μέσα, το έδειξε από την ανάποδη.²⁶

Πιάνοντας, τώρα, την άλλη άκρη του νήματος, θα συναντήσουμε τον Κώστα Καρυωτάκη. Μέρος και αυτός της τάξης των «χαρτογιακάδων» που, ήδη από τη δεύτερη 50ετία του 19^{ου} αιώνα, κάνουν αισθητή την εμφάνισή τους και, μέχρι το 1930, δεν έχουν μόνον αυξηθεί αριθμητικά, αλλά έχουν κιόλας συσπειρωθεί δυναμικά σε οργανώσεις και σωματεία. Απόφοιτος της Νομικής Σχολής Αθηνών, δεν θα γίνει ποτέ «θεράπων της Θέμιδος», αλλά θα «ακολουθήσει τον Διοικητικό κλάδο, φτάνοντας στον Βαθμό του Εισηγητού». Ρόδινη διαγράφεται η σταδιοδρομία του καταρχάς – τουλάχιστον την εντύπωση αυτή μεταφέρει το δοκίμιο του Τέλλου Άγρα. Ειδικότερα την εικόνα ενός υποσχόμενου γραφειοκράτη που έχει διοριστεί σε «ένα λαμπρό [...] και, υπηρεσιακώς, σχεδόν ανεξάρτητο Παράρτημα του Υπουργείου της Πρόνοιας στην οδό Κοραή, μέσα σ' ευρύχωρο κί' αξιοπρεπέστατο γραφείο, με χαλιά, με καλοριφέρ, με καινούργια έπιπλα, με πέτσινες πολυθρόνες – κι εκείνος μόλις έχει γυρίσει από τη χειμωνιάτικη Ευρώπη, άψογα ντυμένος –όπως πάντα, άλλωστε– υπάλληλος με πολύ καλή θέση, πρόθυμος και περιποιητικός».²⁷ Πιθανότατα ο νεαρός υπάλληλος (και ας μη το αναφέρει ο Άγρας αυτό) θα περιτριγυρίζεται από *hightech* συσκευές γραφείου, που έχουν εισχωρήσει εν τω μεταξύ και στην ελληνική πρωτεύουσα. Διότι, αν και βραδύτερα σε σχέση με τις άλλες ευρωπαϊκές μητροπόλεις, και εδώ πάντως είναι δυνατό να εντοπιστεί εκείνη η αλλαγή για την οποία έκανε λόγο ο Friedrich Kittler, όταν διαπίστωνε ότι, ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το «μονοπώλιο της γραφής» υποχωρούσε συνεχώς, για την ακρίβεια ότι «μετανάστευε στο καλώδιο, στη γραφομηχανή, στον ασύρματο και στην ηλεκτρική τεχνολογία».²⁸ Πράγματι, αν πριν υπάλληλοι και γραφιάδες κάθε λογής ήταν περήφανοι για την καλλιγραφία τους, τώρα ολοένα και περισσότερο στη Διοίκηση κουδουνίζουν τηλέφωνα μεταφέροντας εντολές, λαμβάνονται ή αποστέλλονται μηνύματα τηλεγραφίας και ηχούν τα πλήκτρα της «δακτυλογραφικής μηχανής». Μια νέα βοηθητική τεχνολογία γραφείου προελαύνει ακάθεκτη. Ώστε η «ιδιόχειρη γραφή» – με ό,τι αυτή συνέλκυε: από την «πνευματική ιδιοκτησία» ως και τον «ναρκισσισμό των δημιουργών»,²⁹

²⁵ Βλ. Kracauer, *ό.π.* Ο Kracauer έχει ήδη συντάξει με την ιδιότητα του δημοσιογράφου της *Frankfurter Zeitung* τρεις βιβλιοκριτικές για τον Kafka: *Der Prozeß* (1925), *Das Schloß* (1926) και *Amerika* (1927). Επίσης, περίπου έναν χρόνο αργότερα, δημοσίευσε στην ίδια εφημερίδα σε δύο συνέχειες το κείμενο «Franz Kafka. Zu seinen nachgelassenen Schriften», στο: *Siegfried Kracauer: Aufsätze 1927–1931*, επιμ. Inka Mülder-Bach, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1990, σ. 363–373» [*Frankfurter Zeitung*, 3.9.1931 και 9.9.1931].

²⁶ Πρβλ. «Kafka hebt die gewohnten Zusammenhänge auf und verschiebe die nunmehr vereinzelt Gegenstände, damit sie ihre Rückenansicht dem Beschauer zuwenden» («Ο Κάφκα καταργεί τις συνήθεις συνάψεις και μετατοπίζει τα μεμονωμένα αντικείμενα, ώστε να στρέψουν την πίσω πλευρά τους στον θεατή»). Βλ. Siegfried Kracauer, «Das Schloß. Zu Franz Kafkas Nachlaßroman», στο: *Siegfried Kracauer: Aufsätze 1915–1926*, επιμ. Inka Mülder-Bach, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1990, σ. 392 [*Frankfurter Zeitung*, 28.11.1926].

²⁷ Βλ. Τέλλος Άγρας, «Ο Καρυωτάκης και οι Σάτιρες», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποήματα και Πεζά, ό.π.*, σ. 521–558, εδώ σ. 524.

²⁸ Βλ. Kittler, *ό.π.*, σ. 227.

²⁹ Βλ. Kittler, *ό.π.*, σ. 212.

ανδρική ως τότε υπόθεση, να δίνει τη θέση της στην «εκμηχάνιση» και την «επεξεργασία κειμένου», στα «χτυπήματα» και τον «αυτοματισμό διακριτών στοιχείων» (δεξιότητες στις οποίες τώρα επιδίδονται γυναίκες).³⁰

Στις απαρχές μιας γενικότερης μετάβασης, λοιπόν, θα πρέπει να τοποθετήσουμε τον Καρυωτάκη· εκεί όπου τέμνονται και συναλλάσσονται μια «παλαιά αυτοκρατορική» και μια «νέα καπιταλιστική» γραφειοκρατία.³¹ Σύγχρονα στοιχεία συναντώνται με παρωχημένες δομές, κυριολεκτικά και μεταφορικά σκονισμένες. Νέες τεχνικές υιοθετούνται, νέες συσκευές εξίσου. Λέγεται, παρεμπιπτόντως, ότι ο ίδιος ο Καρυωτάκης γνωρίζει να χειρίζεται τη γραφομηχανή. Τουλάχιστον αυτό μαρτυρά ο φίλος Χαρίλαος Σακελλαριάδης (ο δικός του «Max Brod»), όταν πληροφορεί ότι ο Καρυωτάκης έγραψε και *δακτυλογράφησε* *μόνος του* το μονόπρακτο θεατρικό «Ο άρρωστος», το οποίο χάθηκε όμως.³² Αλλά ακόμη και αν δεχτούμε ότι πειραματίστηκε με τη νέα συσκευή της γραφομηχανής, εντός ή εκτός του γραφείου, δεν θα την κάνει ποτέ «βοηθό» του αφήνοντας παράμερα την πένα. Αν ο Kafka, ιδίως αφότου γνωρίσει την Felice, υπάλληλο στη βιομηχανία ντικταφόν και γραμμοφώνων «Carl Lindström A.G.», αρχίζει να πληκτρολογεί σε γραφομηχανή στέλνοντας, κατ' αρχάς, δακτυλόγραφα μια πλημμυρίδα ερωτικών επιστολών στο αγαπημένο «Fräulein»· αν, επιπλέον, χαιρετίζει τη γραφομηχανή γιατί, έτσι όπως εκτελεί την εργασία απρόσωπα (: «διά της γραμματέως»), τον απαλλάσσει από την ανάγκη υπογραφής και άρα από την ανάληψη ευθύνης³³ αν φτάνει ακόμη σε σημείο να φανταστεί ο ίδιος μια νέα κατασκευή για το γραφείο, έναν συνδυασμό παρλογράφου και τηλεφώνου που, από τη δική μας οπτική κοιτώντας, θυμίζει εξωφρενικά αυτόματο τηλεφωνητή³⁴ εν ολίγοις, αν ο Kafka πατά γερά με τα δυο πόδια στον τεχνολογικό ενεστώτα και εκπροσωπεί το μοντέλο μιας νέας γραφειοκρατίας που εκ των πραγμάτων –λένε οι Deleuze/Guattari– διατηρεί «αρχαϊκές μορφές»,³⁵ τότε συγκριτικά το ελληνικό χαρτοβασιλείο των υπηρεσιών και υπουργείων, όπου απασχολείται ο άλλος «Κ», ο Καρυωτάκης, φαίνεται πιασμένο στο «αρχαϊκό» μοντέλο, μολονότι έχουν εισχωρήσει μοντέρνα στοιχεία. Γιατί εδώ δεν υπερिशύει απλώς το «γράψιμο διά χειρός» έναντι της νέας μηντιακής τεχνολογίας. Όστε, ας πούμε, ο διοικητικός υπάλληλος Καρυωτάκης (περιστασιακά με προσωπική γραμματέα κιόλας)³⁶ αναγκαστικά να συντάσσει ιδιόχειρα τα «σχέδια των εγγράφων», τα αποκαλούμενα «πρωτότυπα», βάζοντας στον πάτο την υπογραφή του ως «Υπουργικός Γραμματεύς Α'» ή, αργότερα, ως

³⁰ Ουδεμία έκπληξη που και ο ελληνικός νόμος του 1920 προβλέπει για την κυβερνητική γραφειοκρατία –χρησιμοποιώντας ευθέως, μάλιστα, τον θηλυκό γραμματικό τύπο– τον διορισμό *γυναικών* δακτυλογράφων, τηλεφωνητριών και γραφέων. Βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σ. 128 κ.ε.

³¹ Gille Deleuze, Félix Guattari, *Κάφκα. Για μια ελάσσονα λογοτεχνία* (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης), Καστανιώτης, Αθήνα 1998, σ. 222 κ.ε.

³² Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, Ν. Μ. Χατζηδάκη, Μαριλίζα Μητσού (επιμ.), *Χρονογραφία Κ. Γ. Καρυωτάκη (1896-1928)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 74.

³³ Βλ. Kittler, *ό.π.*, σ. 255.

³⁴ Βλ. Franz Kafka, Brief an Felice Bauer (22./23. Januar 1913), στο: *Briefe 1913-März 1914*, επιμ. Hans-Gerd Koch, Fischer, Φρανκφούρτη 1999, σ. 58 κ.ε.

³⁵ Βλ. Deleuze/Guattari, *ό.π.*, σ. 222 κ.ε.

³⁶ Γεωργία Δάλκου, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρυωτάκης. Δημόσιος Υπάλληλος εξ Αθηνών, μετατεθείς εις Πρέβεζαν εσχάτως ...*, Καστανιώτης, Αθήνα 1986, σ. 43.

«Εισηγητής».³⁷ Δεν είναι απλώς η «άφθονη μελάνη» που εξακολουθεί να ρέει σε ποσότητες, προκειμένου να διευθετηθούν και να αρχειοθετηθούν υποθέσεις ή να συνταχθούν, για παράδειγμα από τον Καρυωτάκη, αναφορές σχετικά με την εγκατάσταση προσφύγων ή την κατάσταση των εθνικών οικοτροφείων και ορφανοτροφείων, συχνά μετά από επιτόπια έρευνα (επίσης μέτρα μιας «βιοπολιτικής»). Εξίσου και ακόμη περισσότερο: χαρακτηριστικό τούτης της γραφειοκρατίας είναι οι δομές πατρωνίας και πελατείας που δεν κατάφερε να ξεριζώσει μια πρωσικού και γαλλικού τύπου δημόσια διοίκηση, η οποία πάσχισε, είναι η αλήθεια, με τη σύσταση του νέου κράτους ιδανικά να επιβληθεί. Αξιοσημείωτη αντοχή, με άλλα λόγια, επιδεικνύει εδώ αυτό που θα χαρακτηριστεί αργότερα ως «η μεγαλύτερη και βαρύτερη κληρονομιά» του οθωμανικού διοικητικού μηχανισμού, το «βασικό λειτουργικό του σχήμα»: τα δίκτυα (εντοπιότητας, συγγένειας, φιλίας).³⁸ Αυτά επιβιώνουν και συνεπιφέρουν διοικητική διαφθορά, κοινώς: «κομπίνες και αυθαιρεσίες».³⁹ Πόσο μάλλον όταν βρίσκεται στο απόγειό του το προσφυγικό ζήτημα του 1922 που ενισχύει τέτοιου τύπου φαινόμενα, επιβεβαιώνοντας αυτό που, αναλόγως, έχει φανερώσει και η σύγχρονη προσφυγική συνθήκη: ότι η κρίση κάποιων συνέλκει την ευημερία κάποιων άλλων.

Καταιγίς

Αλλά εντοπίζεται εδώ και κάτι που θα προξενούσε ευχάριστη έκπληξη στον Krasauer. Οι υπάλληλοι από μάζα αδρανή φαίνεται πως γίνονται δύναμη εκρηκτική, που συνδικαλίζεται, διαμαρτύρεται, στασιάζει. Ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1920, γνωστή και ως περίοδος του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος, η αντιπαράθεσή τους με την εξουσία εντείνεται, κυρίως εξαιτίας του σταδιακού θεσμικού περιορισμού των δικαιωμάτων τους, και οδηγεί σε διεκδικήσεις (αλλά και πειθαρχικές διώξεις).⁴⁰ Οι αγώνες αυτοί βέβαια δεν χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την ελληνική περίπτωση· εξίσου συναντώνται στην υπόλοιπη Ευρώπη. Όστε η ίδρυση της «Διεθνούς Συνομοσπονδίας των Δημόσιων Υπαλλήλων Βιέννης» το 1923, όπως και η ίδρυση της «Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδας» (ΣΔΥΕ) το 1926, θα πρέπει να εκληφθούν ως δύο μόνον παραδείγματα μιας γενικότερης υπαλληλικής κινητοποίησης.⁴¹ (Αλήθεια, να θεωρήσουμε γι' αυτό ότι κάτι διέφυγε του Krasauer; Είναι δυνατόν η οξυδέρκειά του να έχει παραβλέψει αυτή την «αγωνιστική» πλευρά, διαπιστώνοντας μόνο απραγία και αδιαφορία στους «καημένους υπαλλήλους»; Εντούτοις, ο Krasauer επιστρατεύει συχνά στο πλαίσιο της μελέτης του «συνδικαλιστές». Και αυτοί, κάθε φορά που λαμβάνουν τον λόγο, σπεύδουν να καταγγείλουν τις ματαιώσεις και τα αδιέξοδα της τάξης τους. Κατά μία έννοια, όταν μιλούν, επιμαρτυρούν τη θέση του Krasauer: ότι, δηλαδή, η υπαλληλική πλειονότητα παραμένει τυφλωμένη ιδεολογικά, διαβιοί σε ψευδαισθήσεις,

³⁷ Και εφόσον κάποια από τα έγγραφα αυτά φέρουν μόνο στην τελική μορφή τους την υπογραφή προϊσταμένων ή άλλων ιεραρχικά ανωτέρων, θα πρέπει ίσως να θεωρήσουμε ότι ο Καρυωτάκης ως «συγγραφέας» διοικητικών εγγράφων λανθάνει και αλλού, πίσω από τα ονόματα άλλων.

³⁸ Για το «σύστημα πατρωνίας και πελατείας» ως δικτυακής, μη γραφειοκρατικής δομής (με την έννοια ότι δεν καθορίζεται από την έννομη τάξη αλλά από την εντοπιότητα, τις σχέσεις φιλίας κτλ.), βλ. Μαρία Κόνιαρη, *Δόμηση και άσκηση γραφειοκρατικής εξουσίας*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Σπουδών 2005, σ. 112 κ.ε.

³⁹ Βλ. Δάλκου, *ό.π.*, σ. 72.

⁴⁰ Βλ. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 185. Επίσης βλ. Ζήσης Καπούλας, *Τα συλλογικά δικαιώματα της απεργίας και του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων*, Λιβάνης, Αθήνα 2002.

⁴¹ Βλ. Αβδελά, *ό.π.*, σ. 86.

τρέφει αλληλεγγύη για τη λάθος τάξη και το χειρότερο: νιώθει μεταξύ της αποξενωμένης – «als seien sie durch Welten geschieden». ⁴² Πώς να αναπτυχθεί, λοιπόν, συνεπής δράση, αντίσταση, επανάσταση;⁴³)

Θεωρείται ότι ο Καρυωτάκης –όπως και ο Kafka– ανήκει στους αφυπνισμένους. «Όχι εξαρχής» αλλά βαθμηδόν, όταν «καθ' οδόν έρθει σε επαφή με πτυχές της κοινωνικής ζωής για τις οποίες πριν ήταν ανυποψίαστος». ⁴⁴ Στο τέλος, θα προβάλλει ως αγωνιστής με «μαχητική και διεκδικητική γλώσσα». Και θα λάμψει η κοινωνική και πολιτική του συνείδηση. ⁴⁵ Έτσι, τουλάχιστον, περιγράφεται συχνά η δημοσιοϋπαλληλική του πορεία: ως εξέλιξη που, νομοτελειακά σχεδόν, εκβάλλει στην ανάδυση του συνδικαλιστή, στην –πολιτική– ωρίμανση (που θα ενθουσίαζε οπωσδήποτε τον Krasauer). Και, έτσι ιδωμένος, ο Καρυωτάκης θα χαιρετιστεί άλλοτε ως «εμπνευστής και πρωτεργάτης της κίνησης για δημιουργία οικονομικής επιτροπής από δημόσιους υπαλλήλους» ⁴⁶ άλλοτε θα ανασυσταθεί –με αβεβαιότητες, έστω, και μπόλικο *suspense*– η ιστορία εκλογής του ως «Γενικού Γραμματέα της Ενώσεως Δημοσίων Υπαλλήλων» και οι «παρενέργειές» της· άλλοτε θα αναλυθούν κείμενά του που κατακεραυνώνουν αργυρώνητα υπουργεία και απαιτούν ευθέως τον «καθαρισμόν της κρατικής μηχανής από παντός φθοροποιού στοιχείου» ⁴⁷ ή, ακόμη, θα διατυπωθούν υποθέσεις για τη συμπάθεια, που ενδεχομένως έτρεφε, προς την «αγροτιστική και εργατική κίνηση της εποχής». ⁴⁸ Καταφανώς, για ένα μέρος της κριτικής, ο Καρυωτάκης διαλέγει στο τέλος «ενσυνείδητα τον πόλεμο» – «εν αντιθέσει με τους άλλους δημοσίους υπάλληλους [...], ριζωμένους στις καρέκλες τους με τους ατέλειωτους καφές». ⁴⁹ Μάλιστα η συνδικαλιστική παρουσία του, αν και εξαιρετικά βραχεία, υπερθεματίζεται κάποτε σε τέτοιο βαθμό, ώστε δεν μπορεί να μας εγκαταλείψει η υποψία ότι λειτουργεί κάπως και σαν αντιστάθμισμα στις κατηγορίες απαισιοδοξίας και, άρα, παρακμής που του αποδόθηκαν (από «ιδεαλιστές και υλιστές» εξίσου), ίσως και σαν αντιστάθμισμα στο φοβερό γεγονός της αυτοχειρίας. Γιατί προφανώς όσο περισσότερο τονίζεται ότι ο Καρυωτάκης αντιτάσσεται στην Πολιτεία, όσο περισσότερο αίρονται η ζέση και το πάθος του για τα κοινά, άλλο τόσο η δράση του δεν είναι «πράξη απελπισίας», αντιθέτως: «δηλώνει καθαρό πνεύμα και επιθυμία για αντίσταση», όπως παρατηρούσε μία κριτικός. ⁵⁰ Θα υπέθετε έτσι κανείς ότι απέναντι

⁴² Βλ. Krasauer, *ό.π.*, σ. 83.

⁴³ Στην πλευρά της επανάστασης, πάντως, τοποθετεί ο Benjamin τον συγγραφέα του δοκιμίου των *Υπαλλήλων*. Περιγράφει τον Krasauer ως έναν ρακοσυλλέκτη που μαζεύει το πρωί με το ραβδί του κουρέλια και τσίτια λέξεων και τα ρίχνει στο καρότσι του· στέκεται μόνος και έχει εμφανιστεί πρόωρα, «νωρίς – τη χαραυγή της ημέρας της επανάστασης» («Ein Lumpensammler, frühe – im Morgengrauen des Revolutionstages»). Βλ. Walter Benjamin, «Politisierung der Intelligenz. Zu S. Krasauer Die Angestellten», στο: Siegfried Krasauer, *Die Angestellten*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 2017, σ. 116-123, εδώ σ. 123.

⁴⁴ Γιάννης Παπακώστας, *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ανάγκη Χρηστότητας. Ένα λανθάνον κείμενο κοινωνικής πολιτικής*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1986, σ. 36.

⁴⁵ Βλ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 11 κ.ε.

⁴⁶ Βλ. Δάλκου, *ό.π.*, σ. 79.

⁴⁷ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Το Δημοσιοϋπαλληλικόν ζήτημα. Ανάγκη χρηστότητας. Άρθρον του Γ. Γραμματέως της Ενώσεως των Δημοσίων Υπαλλήλων», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*, *ό.π.*, σ. 421-426, εδώ σ. 426.

⁴⁸ Βλ. Παπακώστας, *ό.π.*, σ. 37.

⁴⁹ Μίλτος Σαχτούρης, «Καρυωτάκης και “Καρυωτακισμός”», *Η λέξη*, τχ. 79-80, (Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1988), σ. 833.

⁵⁰ Βλ. Δάλκου, *ό.π.*, σ. 65.

στους αφορισμούς που κατά καιρούς εκτοξεύτηκαν ενάντια σε αυτόν τον «αλγόφιλο», απέναντι στις κατακρίσεις που διατυπώθηκαν από χίλιες μεριές, σαν να υψώνεται η αγωνιστικότητα για να ανακόψει κάτι που διαφορετικά θα όδευε ολοταχώς προς εκείνο το ζοφερό σημείο. Διόλου τυχαίο ότι το αγωνιστικό ήθος θα εντοπιστεί κιόλας μέχρι και στην προκήρυξη της 24^{ης} Ιανουαρίου του 1928, συνταγμένη συλλογικά από τα μέλη της Επιτροπής και, ίσως, από τον Καρυωτάκη. Έτσι, σε μια μετατόπιση προς τα «σχετικά υπηρεσιακά αρχεία», ο Γ. Π. Σαββίδης θα εικάσει την ανάμειξη του Καρυωτάκη σε ένα τμήμα της προκήρυξης, επειδή αυτό «διαφέρει αισθητά σε ύφος και επιχειρηματολογία από το υπόλοιπο κείμενο». ⁵¹ Χωρίς να προσδιορίσει επακριβώς τη διαφορά ή τα στοιχεία που θα συνηγορούσαν υπέρ μιας τέτοιας «πατρότητας», υποδεικνύει απλώς την απόκλιση «ύφους» και «επιχειρηματολογίας». (Ενδεχομένως υπαινίσσεται ότι το χωρίο διαθέτει χαρακτηριστικά εκείνης της ποιότητας που αποκαλούμε «ποιητική», αφού κάνει χρήση ρητορικών τρόπων και, προπάντων, αναπτύσσεται γύρω από το σχήμα της μεταφοράς, εξισώνοντας την απεργία με τα φυσικά φαινόμενα: όπου «*συσσώρευσις και συμπύκνωσις δυσαρεσκείων και απογοητεύσεων του μισθωτού*» εκεί και η *απεργία*, «η οποία εκρήγνυται όπως ο κεραυνός ή η καταιγίς».) ⁵²

Αλλά λίγο ενδιαφέρει εδώ αν ευσταθεί η υπόθεση αυτή – ή αν αστοχεί. Όσο κυρίως ενδιαφέρει να αντιληφθούμε τις «πρακτικές που σχηματίζουν συστηματικά το αντικείμενο για το οποίο μιλούν». ⁵³ Να αντιληφθούμε, με άλλα λόγια, «τις συνθήκες ύπαρξης, κυκλοφορίας και λειτουργίας διαφόρων λόγων» ⁵⁴ που αξιολογούν, προσεταιρίζονται, ταξινομούν και εντέλει παράγουν τον «Καρυωτάκη» (ή, αντίστοιχα, τον «Kafka»). Αυτό που ενδιαφέρει είναι, φέρ' ειπείν, πώς και γιατί κάποτε διοικητικά έγγραφα διαβάζονται ως λογοτεχνικά κείμενα και λογοτεχνικά κείμενα ως διοικητικά έγγραφα (στην περίπτωση του Kafka προτάθηκε εσχάτως η αποφυγή του αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ «διοικητικών» και «ποιητικών» γραπτών του και η μετατόπιση της οπτικής γωνίας προς το «*περίπλοκο δίκτυο των τεχνικών και πρακτικών γραφής*» του ⁵⁵). Αυτό που ενδιαφέρει είναι πώς προβάλλονται ή υποβάλλονται ιδεολογικές επιλογές: ο «συνδικαλιστής» ή ο «αντιδραστικός» Καρυωτάκης, ο «αναρχικός» ή ο «ενεργός αντισοσιαλιστής» Kafka... ⁵⁶ Η ακόμη πώς, στην περίπτωση και των δύο, εδραιώνεται η θέση – ή μάλλον: πρόκειται για *τόπο* – που συνοδεύει, υποτίθεται μοιραία, τους «*μισθωτούς-και-ποιητές*» – από τον Καβάφη και τον Pessoa ως και τον Reznikoff ακόμη: ότι δηλαδή ως υπάλληλοι υποτάσσονται σε ένα σύστημα επαναλαμβανόμενων καθηκόντων, ρυθμών και απόδοσης, σε μικροτεχνικές εξουσίας και γρανάζια διοικητικά. Αλλά, ως ποιητές συγχρόνως, είναι ταμμένοι σε αλλιώτικους, βαθύτερους σκοπούς: οπότε αναλώνονται σε «πάρεργα» που τους εκτρέπουν από το πραγματικό τους «έργο». Γι' αυτό άλλωστε με κάθε ευκαιρία διακηρύσσουν την επιθυμία τους να παρατήσουν τη δουλειά για να γίνουν σοφέρ, ασυρματιστές, να ανοίξουν

⁵¹ Γ. Π. Σαββίδης, «Κι ο Καρυωτάκης δεν είχε πάει ακόμη στην Πρέβεζα ...», στο: Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και πεζά*, Ερμής, Αθήνα 1988, σ. 278-284, εδώ σ. 281. Βλ. επίσης Χριστίνα Ντουινιά, *Κ. Γ. Καρυωτάκης, Η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Καστανιώτη, Αθήνα 2001, ιδιαίτερα σ. 49-54.

⁵² Βλ. Γ. Π. Σαββίδης, *ό.π.*

⁵³ Βλ. Michel Foucault, *Η Αρχαιολογία της γνώσης* (μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης), Αθήνα 2017, σ. 79 κ.ε.

⁵⁴ Michel Foucault, *Τι είναι ένας συγγραφέας;* (μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης), Πλέθρον, Αθήνα 2021, σ. 43.

⁵⁵ Βλ. Wagner, 'Beglaubigungssorgen', *ό.π.*, σ. 160.

⁵⁶ Βλ. Deleuze/Guattari, *ό.π.*, σ. 140.

παραγγελιοδοχικό γραφείο εμπορευόμενοι λικέρ και χάντρες⁵⁷ – ή, απλώς, για να ζήσουν μια ήσυχη, αγροτική ζωή στην Παλαιστίνη...⁵⁸

Να, λοιπόν, πώς σχηματίζεται μια πρώτη υπόγεια γραμμή που συνδέει τους δύο «Κ», κατοίκους του νέου κόσμου όπου «οι αλυσίδες είναι φτιαγμένες από διοικητικά χαρτιά»: όπου η γραφειοκρατία, εργαλείο βιοπολιτικής, ονειρεύεται διαρκώς τη ρύθμιση και τον έλεγχο για να αποτρέψει το απροσδόκητο και απεργάζεται μεθόδους και κατηγορίες για να εφαρμόσει πολιτικές κλίμακας σε σώματα του πληθυσμού – είτε πρόκειται για το ρίσκο και την ασφάλιση (στην περίπτωση του Kafka) είτε για τις απαλλοτριώσεις και την αποκατάσταση προσφύγων (στην περίπτωση του Καρυωτάκη). Αναπόφευκτα, στο τέλος, η γραφειοκρατική μηχανή γίνεται τμήμα της μηχανής γραφής ή έκφρασης. Η μοντέρνα γραφειοκρατία διαποτίζει τη γραφή. Έτσι ώστε οι μυθοπλαστικοί κόσμοι να εμφανίζονται ως κόσμοι «των γραμματειών και των πρωτοκόλλων, των σκοτεινών πολυκαιρισμένων δωματίων που μυρίζουν κλεισούρα»,⁵⁹ όπως θα παρατηρήσει ο Benjamin για τον Kafka (αλλά θα μπορούσε να το έχει ισχυριστεί εξίσου και για κάποια ποιήματα ή πεζά του Καρυωτάκη): ως κόσμοι όπου κυκλοφορούν υπάλληλοι, δικηγόροι, σωροί χαρτιών με σκόνη και κάποτε εντός τους καταργείται κάθε όριο του μέσα και του έξω, του ιδιωτικού και του δημόσιου, ώστε δικαστές να μπορούν να ενοικούν σε σοφίτες και να διεξάγουν εκεί τις δίκες τους.

Μηχανικοί και γράναζια

Πράγματι, η δουλειά του γραφείου βρίσκει δίοδο –και μεταμορφώνεται– στο λογοτεχνικό γραφείο του Kafka, λες και τα νυχτερινά του σχεδιάσματα συνεχίζουν τα διοικητικά πρωτόκολλα, ακολουθώντας ασφαλώς άλλους κανόνες, διαφορετικές τάσεις.⁶⁰ Σαν υδατόσημο έχει ενσωματωθεί στη λογοτεχνία του ένα πλήθος θεμάτων, πρακτικών, γλωσσικών επιλογών και συντακτικών δομών της γραφειοκρατίας, που λίγο έχει ανάγκη να το φωτίσει η κριτική για να φανερώσει το αποτύπωμά του. Και εξίσου έχει αφομοιωθεί, άλλοτε λιγότερο και άλλοτε περισσότερο φανερά, μια γραφειοκρατική τεχνολογία – ένα «πάρκο μηχανών», «ein Maschinenpark», θα παρατηρήσει ο Benno Wagner, εκδότης των διοικητικών κειμένων του Kafka.⁶¹ Το πιο επιφανές παράδειγμα του οποίου θα ήταν το «μηχάνημα» της *Σωφρονιστικής Αποικίας*, αυτό που κυριολεκτικά γράφει επάνω στο γυμνό σώμα του απείθαρχου το παράπτωμά του.⁶² Πρόκειται, έχουν ισχυριστεί κάποιιοι, για απόηχο του λεγόμενου «μηχανήματος αντιγραφής» («Dupliziermaschine»), εκείνης δηλαδή της «συσκευής με την οποία κομμάτια μουσικής ή ομιλίας αντιγράφονται μηχανικά από έναν ηχογραφημένο κύλινδρο κεριού σε έναν άλλο». ⁶³ Όχι, θα αντιτείνουν άλλοι: έμπνευση αποτελεί η μηχανή Hollerith, η λε-

⁵⁷ Βλ. Δάλκου, *ό.π.*, σ. 52.

⁵⁸ Βλ. Maurice Blanchot, *Ο χώρος της λογοτεχνίας. Κάφκα, Ρίλκε, Μαλλαρμέ, Χέλντερλιν* (μτφρ. Δημήτρης Δημητριάδης), Εξάντας, Αθήνα 1984, ιδίως σ. 85, σ. 87 και σ. 101.

⁵⁹ Βλ. Benjamin, «Φραντς Κάφκα. Για τη δέκατη επέτειο από τον θάνατό του», *ό.π.*, σ. 28.

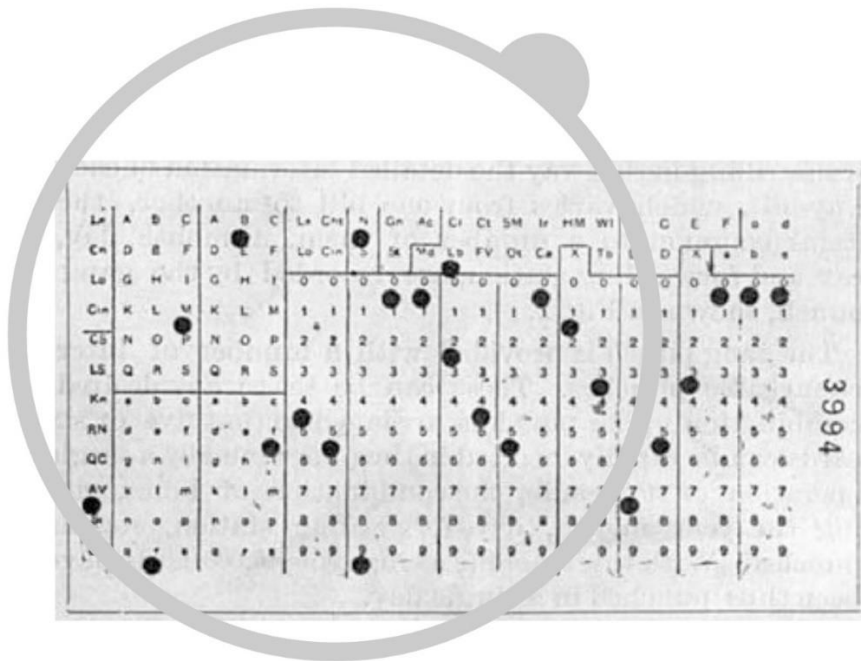
⁶⁰ Βλ. Benno Wagner, 'Beglaubigungssorgen', *ό.π.*

⁶¹ Franz Kafka, *Amtliche Schriften*, επιμ. Klaus Hermsdorf και Benno Wagner, Fischer, Φρανκφούρτη 2004.

⁶² Franz Kafka, «In der Strafkolonie», στο: Franz Kafka, *Die Erzählungen und andere ausgewählte Prosa*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη 1997, σ. 164-198.

⁶³ Βλ. πρόχειρα Wolf Kittler, «Schreibmaschinen, Sprechmaschinen. Effekte technischer Medien im Werk Franz Kafkas», στο: Gerhard Neumann, Wolf Kittler (επιμ.), *Franz Kafka: Schriftverkehr*,

γόμενη «μηχανή πινακοποίησης», η οποία κατέγραφε, ταξινομούσε και αποθήκευε δεδομένα με τη βοήθεια διάτρητων καρτών και ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη σε ασφαλιστικές εταιρείες και υπηρεσίες στατιστικής. Όπως δηλαδή η μηχανή Hollerith ανοίγει οπές σε κάρτες και μεταφέρει πληροφορίες (αναλόγως με την παρουσία ή απουσία των οπών σε προκαθορισμένες θέσεις), παρόμοια το μηχάνημα της αποικίας στίζει στο δέρμα το γράμμα του νόμου. Συναιρούνται, με άλλα λόγια, εδώ το στατιστικό σώμα του μέσου όρου και το σώμα του ατόμου. Αλλά και άλλες υποθέσεις προτάθηκαν. Όμως, όσο πειστικές και αν είναι, καλύπτουν ένα μέρος μόνον. Διότι –είτε πρόκειται για τις μηχανές Hollerith ή για τα «μηχάνημα αντιγραφής», είτε ακόμη και για τη συσκευή πλανίσματος ξύλων που συναντήσαμε ήδη (γιατί στο κάτω κάτω και αυτή δεν διαπερνά το σώμα των εργαζομένων;)– είναι φανερό ότι το μηχάνημα της αποικίας έχει με τέτοιο τρόπο φτιαχτεί, ώστε να μην αποτελεί *μία* αναγνωρίσιμη μηχανή, αλλά συναρμογή περισσότερων, συρραφή από διαφορετικά «μέλη» και «όργανα» σαν το τέρας του Φρανκενστάιν.

Διάτρητη κάρτα μηχανής πινακοποίησης (Hollerith)

Παντού, λοιπόν, η τεχνολογία της διοίκησης και το φαινόμενο της γραφειοκρατίας εντοπίζονται στη λογοτεχνία του Kafka. Ακόμη και όταν στρέφεται προς το «εξωτικό» και «απόμακρο», προς την Κίνα ας πούμε, αναμετρείται πρακτικά με το ίδιο θέμα. Για παράδειγμα, η τριάδα διηγημάτων «Die Abweisung», «Zur Frage der Gesetze» και «Die Truppenaushebung» του 1920 επικεντρώνεται στην αυτοκρατορική γραφειοκρατία της Κίνας και τους διοικητικούς μηχανισμούς της. Και αποκτά ακόμη περισσότερο ενδιαφέρον αν αναλογιστεί κανείς ότι τα διηγήματα αυτά δεν είναι μόνο αποτέλεσμα του διαλόγου του Kafka με την αναδυόμενη –τότε– επιστήμη της Σιнологίας. Ούτε απλώς ότι παραπέμπουν εκ διαθλάσεως, αν και διαδραματίζονται στην Κίνα, στην επικράτεια των Αψβούργων,

Rombach Wissenschaft, Φράμπουργκ 1990, σ. 75-163. Για άλλες «διαμεσικές» ερμηνείες βλ. Jean-Luc Nancy, *Corpus*, Diaphanes, Ζυρίχη-Βερολίνο 2003.

στην αποσύνθεση και πτώση της αυτοκρατορίας για την οποία ο ίδιος εργάζεται. Αλλά, επιπλέον, ότι προκύπτουν μετά από την ανάγνωση ενός –τουλάχιστον– κειμένου του Max Weber, ο οποίος, ως γνωστόν, δεν περιέγραψε μόνο διεξοδικά τον «ιδεώδη τύπο» γραφειοκρατίας, αλλά μελέτησε επίσης και το κινέζικο μοντέλο της αντιδιαστέλλοντάς το προς το δυτικό-«ορθολογικό» (βασικό φορέα του καπιταλισμού, όπως έλεγε).⁶⁴ Κατά μία έννοια, ο Kafka θέτει στα αφηγήματα αυτά (όπως πρακτικά σε όλο του το έργο), το ερώτημα που απασχόλησε εντόνως και τον Weber: κάτω από ποιες συνθήκες αυτός που κατέχει την εξουσία δικαιολογεί τη νομιμότητά του; Πώς εξηγείται η υπακοή των υπηκόων, ιδίως όταν ο κυρίαρχος είναι απών ή απόμακρος, και οι εντολές του μεσολαβούνται μέσα από έναν γραφειοκρατικό μηχανισμό; Και μολονότι ο Kafka, σε αντίθεση με τον Weber, δεν δίνει ξεκάθαρα απάντηση, υποδεικνύει πάντως ότι στο γραφειοκρατικό σύστημα εξουσίας (της Κίνας ή της «Κακανίας», αδιάφορο) *συνυπάρχουν και δρουν από κοινού* ανώτεροι και υφιστάμενοι, ισχυροί και ανίσχυροι, μηχανικοί και γρανάζια – και, μάλιστα, ότι αρκεί η «πίστη» για να δουλέψει η μηχανή, δίχως καν την άσκηση βίας, πειθούς ή καταναγκασμού. Η *θέληση της υποταγής*, «das Gehorchenwollen», θα γράψει τον ίδιο καιρό ο Max Weber, λες και βρίσκεται σε μυστική συμφωνία με τον Kafka, είναι αναπόσπαστο κομμάτι των σχέσεων εξουσίας· όπως, εξάλλου, είναι και η *πίστη στη νομιμότητα της εξουσίας* («Legitimitätsglaube»)⁶⁵

Ενώ, χρόνια αργότερα, διαβάζοντας τη λογοτεχνία του Kafka, οι Deleuze/Guattari θα ανακάλυπταν, πέραν της «πίστης», τη γραφειοκρατία *ως επιθυμία*. Επιθυμία όχι με την αφηρημένη έννοια, θα πουν, αλλά καθορισμένη επιθυμία: «στον τάδε τομέα, με την τάδε κατάσταση της μηχανής, την τάδε στιγμή».⁶⁶ Ουσιαστικά επιθυμία που στρέφεται στην *άσκηση και λειτουργία της ίδιας της συναρμογής*. Όλα τα τμήματα ή «εξαρτήματα» εμφορούνται από την επιθυμία (η οποία, αναλόγως, μπορεί να αδρανή και να υποτάσσεται ή να ενισχύεται και να συνάπτει νέες συνδέσεις). Και όλα βρίσκονται σε μια «παράδοση συνεννόηση»: «μέσα σε μια *συνάφεια*, παρά μέσα σε μια *ιεραρχία*».⁶⁷ Με άλλα λόγια, αν κάτι μας δίδαξε ο Kafka είναι ότι η γραφειοκρατία, όπως και η εξουσία, δεν είναι κάθετη ή πυραμιδοειδής, «όπως ο Νόμος θα ήθελε να μας κάνει να πιστέψουμε»· αλλά «αποσπασματική και γραμμική, προβαίνει διά της συνάφειας και όχι αφ' υψηλού ή

⁶⁴ Πρόκειται για το κείμενο «Der Konfuzianismus», το οποίο δημοσιεύτηκε ως τμήμα μιας μεγαλύτερης μελέτης, βλ. Max Weber, «Die Wirtschaftsethik der Weltreligionen. Religionssoziologische Skizzen», στο: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* 41 (1915), τχ. 1, σ. 1-87 και τχ. 2, σ. 335-421. Η επεξεργασμένη εκδοχή αυτού του κειμένου εμφανίστηκε πέντε χρόνια αργότερα με τον τίτλο «Konfuzianismus und Taoismus», βλ. Max Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, τμ. 1., Τύμπινγκεν 1920, σ. 276-536. Για μια σύγκριση του φαινομένου της γραφειοκρατίας στον Kafka και στον Weber, πρβλ. Marcus Twellmann, «Versuche in Bürokratie. Franz Kafka, Max Weber und China», στο: Kristina Jobst, Harald Neumeyer (επιμ.), *Kafkas China*, Königshausen & Neumann, Βύρτσμπουργκ 2017, (Forschungen der Deutschen Kafka-Gesellschaft 5), σ. 229-252. Επίσης βλ. Hans-Ulrich Derlien: «Bürokratie in der Literatur und Soziologie der Moderne. Über Kafka und Max Weber», στο: Thomas Anz und Michael Stark (επιμ.), *Die Modernität des Expressionismus*, Metzler, Στουτγάρδη, Βαϊμάρη 1994, σ. 44-61. Επίσης, χωρίς αναφορά στον Weber, βλ. Burkhard Wolf, «Kafka in Habsburg. Mythen und Effekte der Bürokratie», στο: *Administory. Zeitschrift für Verwaltungsgeschichte* 1 (2016), σ. 193-221.

⁶⁵ Βλ. Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie* [1921/22], Mohr Siebeck, Τύμπινγκεν 1972, σ. 157 και σ. 122.

⁶⁶ Βλ. Deleuze/Guattari, *ό.π.*, σ. 171.

⁶⁷ Βλ. Deleuze/Guattari, *ό.π.*, σ. 169.

εκ του μακρόθεν». ⁶⁸ Δεν χρειάζεται λοιπόν να τη φανταστούμε μόνο ως «στεγανότητα γραφείων», ως «τμηματάρχη σε κάθε τμήμα» ή ως «συγκεντρωτισμό στην άκρη του διαδρόμου». ⁶⁹ Από ένα ορισμένο σημείο (που και πάλι δεν εντοπίζεται) τα «διαχωριστικά μεταξύ των γραφείων παύουν να έχουν ακριβή όρια», επικοινωνούν και μεταλλάσσονται, και το αφεντικό πολλαπλασιάζεται «υπό τη μορφή μικρο-φυσιογνωμιών που είναι αδύνατον να αναγνωριστούν, να ταυτιστούν». ⁷⁰ Ας συλλάβουμε λοιπόν τη γραφειοκρατία ως μια μηχανή που απολαμβάνει ακατάπαυστα τον εαυτό της· που συνδέεται με την ηδονή αλλά και την οδύνη· που κινείται, προστίθεται, αφαιρείται και συνδυάζεται. Έτσι την περιέγραψε ο Kafka, γι' αυτό υπήρξε «ο μεγαλύτερος θεωρητικός της γραφειοκρατίας», λένε οι Deleuze/Guattari. ⁷¹

Η κεφαλή – σκυφτή ή ανορθωμένη

Μπορεί ο Καρυωτάκης να μην έλαβε το χρίσμα του «θεωρητικού της γραφειοκρατίας», αλλά διασφάλισε πάντως τη φήμη εκείνου που καλλιέργησε τον «γραφειοκρατικό ρεαλισμό» στην ελληνική ποίηση. ⁷² Μπορεί, επίσης, τα γραφειοκρατικά, δικαστικά, οικονομικά τρίγωνα εξουσίας που ξεδιπλώνονται στον Kafka και εντόπισαν θαυμάσια οι Deleuze/Guattari να μην απαντώνται με τον ίδιο τρόπο και, ούτε βέβαια κατά διάνοια, με την ίδια ένταση στον Καρυωτάκη, αλλά αυτό δεν αναιρεί διόλου την προοπτική των συσχετισμών. Καθώς και στον Καρυωτάκη εντοπίζονται ισχνά, έστω, θεματικά ισοδύναμα υπαλληλίας, ιεραρχίας και γραφειοκρατίας. Και, καταρχάς, σε μια σειρά ποιημάτων (και, ακολούθως, πεζών), τα οποία αποτυπώνουν ευθέως τον δημοσιοϋπαλληλικό βίο και έχουν προ πολλού εντοπιστεί από την κριτική: ο «Γραφιάς» (1920), η «Μίσθια δουλειά» (1923), οι «Δημόσιοι υπάλληλοι» (1927) δημιουργούν έναν αστερισμό, νοηματικά και τεχνολογικά, αποτυπώνοντας τον νέο κόσμο της γραφειοκρατίας, άκρως μικρογραφικά:

Ας πούμε, στη «Μίσθια δουλειά», μόλις σε τέσσερις στίχους συμπυκνώνεται η νέα ρουτίνα γραφείου – ή, ακριβέστερα, σε δύο μόνο στίχους και αυτούς γενικόλογους: «μίσθια δουλειά», «σωροί χαρτιών», «έγνιες μικρές», «λύπες άθλιες». Ενώ οι δύο τελευταίοι στίχοι του ποιήματος θα πρέπει να εννοηθούν ως η αρχή και το τέλος της ίδιας αυτής ημέρας και, το κυριότερο, ως η μόνη ενεργή πράξη ή ίσως κιόλας αντανάκλαστική ή αθέλητη αντίδραση του υπαλλήλου: «είδα φεύγοντας το πρωί τα ρόδα», «γυρίζοντας έκοψα μια γιρλάντα». Και μολονότι εδώ τα ρήματα αίσθησης – «είδα» και «έκοψα» (άγγιξα) – έχουν τεθεί στρατηγικά στις άκρες της ημέρας, ως ίχνη μιας ζωής εκτός του γραφείου, έτσι όπως μνημονεύονται σε χρόνο αόριστο, χάνονται την επόμενη στιγμή, το πολύ. Το αποτύπωμά τους είναι εύθραυστο, ολιγόζωο. Δεν αποδεικνύονται ισχυρότερα από την καταναγκαστική ροή του κόσμου της εργασίας (εκφερόμενης σε παρατατικό, δηλαδή στον παρελθοντικό χρόνο της συνέχειας και περιοδικότητας). Αντιθέτως μοιάζουν να συμπαρασύρονται από αυτήν τη ροή, ιδίως από εκείνο το «καθώς πάντα». Όστε, κατά κάποιον τρόπο, η ημέρα που περιγράφεται να μην αποτελεί απλώς

⁶⁸ Βλ. Deleuze/Guattari, *ό.π.*

⁶⁹ Βλ. Gille Deleuze και Félix Guattari, *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια – 2. Χίλια Πλατώματα* (μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης), Πλέθρον, Αθήνα 2017, σ. 264.

⁷⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 264 κ.ε.

⁷¹ Βλ. *ό.π.*, σ. 264.

⁷² Βλ. Άγρας, *ό.π.*, σ. 537.

τον απολογισμό πεπραγμένων *μίας συγκεκριμένης* ημέρας. Σχεδόν απελευθερώνεται από ένα *hic et nunc* και μπαίνει σε άλλη τροχιά. Επεκτείνεται ισοβίως. Καθίσταται μέρος μιας επανάληψης, ενός πλέγματος από το οποίο είναι αδύνατο να ξεφύγει κανείς.

Ως ένα σημείο τουλάχιστον, αυτή η ανακολουθία ανάμεσα στη «ζωή» και τη «ζωή στο γραφείο» αποτελεί επανερχόμενο θέμα στον Καρυωτάκη. Ήδη απαντάται στο «Σάββατο βράδυ», όταν στο απόγευμα της διασκέδασης ενόψει της αργίας της Κυριακής (στα «παθητικά τραγούδια», στις «απλές καρδιές» που «ανοίγουνε σα λουλούδια») αντιπαρατίθεται τηλεγραφικά η φράση: «ενώ για μένα η εβδομάδα ετέλιωσε και μόνο». ⁷³ Και απαντάται παρόμοια στον «Γραφιά», όταν ο καθ' ημέραν βίος του γραφείου αντιδιαστέλλεται προς τη ρώμη του «πραγματικού βίου» – «σφύζοντος», «χιλιόφωνου», φωτεινού και κλεισμένου σε παρενθέσεις, ώστε και *τυπογραφικά* η διαφορά των δύο βίων να καταστεί ορατή. Αντιστικτικά εμφανίζονται πάλι στιγμιότυπα από τον «δρόμο» και από την καθημερινότητα του γραφιά που κρυφοκοιτάζει απ' το παράθυρο, ή κρυφακούει θορύβους: εντούτοις οι περισπασμοί, αν και κοντινοί, παραμένουν απρόσιτοι: ένα «φόντο». Έτσι μια ρωγή διατρέχει το ποίημα και το θρυμματίζει στα δύο: από τη μια το αείρροο της ζωής, από την άλλη το γραφείο-φέρετρο («οι κρίνοι φωτεινοί σαν νάχουν βγει σε τάφο»). Και όλο αυτό επιτείνεται από την προγραμματισμένη εναλλαγή ισορροπιών και «δυσλειτουργιών» στον ρυθμό: όπως αλλού έτσι κι εδώ πάει να αναπαραχθεί ο «κορσές» της φόρμας, αλλά οι στίχοι χτυπιούνται μεταξύ τους, ηχούν παράρρυθμα, αν όχι φάλτσα.

Όμως αυτό που τραβά την προσοχή σε αυτό το ποίημα (όπως, άλλωστε, και στο «Δημόσιοι υπάλληλοι» καθώς και στα «γραφειοκρατικά» πεζά του Καρυωτάκη) είναι κυρίως αυτό: ότι ο γραφιάς δεν περιγράφεται τόσο ως ψυχική ποιότητα όσο ως *σώμα*. Το σώμα ή μάλλον τα σώματα των υπαλλήλων είναι εξαντλημένα, έχουν «αποκάμει», διαβάζουμε: έχουν ωχρή όψη, θολωμένα μάτια ή θολωμένο νου: μπορεί να κάθονται με τις ώρες στις καρέκλες και να «μουτζουρόνουν λευκά χαρτιά» ασταμάτητα (αφού η χειρονομία της γραφής, αντιγραφής, καταγραφής είναι ο μόνος τρόπος ύπαρξής τους): μπορεί να αναπαράγουν χειρογράφως φόρμες της επίσημης αλληλογραφίας: ή, πέραν της κίνησης του χεριού, ξέρουν και να «σηκώνουν τους ώμους» και το βράδυ να ανηφορίζουνε στους δρόμους σαν «κουρντισμένοι». Εν ολίγοις και σε σχέση πάντα με τον Kafka, μπορεί οι μηχανές και η τεχνολογία γραφείου να λείπουν από τον Καρυωτάκη, αλλά οι υπάλληλοί του είναι κατά κάποιον τρόπο μηχανές. Θυμίζουν «αυτόματα» που λειτουργούν μιμούμενα τις κινήσεις ενός έμψυχου όντος. Όπως και ο Μπάρτλεμπυ – πριν εκδηλωθεί το «τικ» της επανάληψης: *I would prefer not to*–, διεκπεραιώνουν κι αυτοί την εργασία «σιωπηλά, άχρωμα, μηχανικά» (αν και, σε αντίθεση με εκείνον, είναι πρόθυμοι για συμβιβασμό ή απρόθυμοι για αντίσταση). Κάποτε μάλιστα πλάι στο μηχανικό μοντέλο, που κυριολεκτικά έχουν εγκολπώσει, εμφανίζεται και ένα ηλεκτρικό. Η σύγκριση των υπαλλήλων με γαλβανικά στοιχεία («Δημόσιοι υπάλληλοι»), κοινώς με στήλες ή μπαταρίες που μετατρέπουν τη χημική ενέργεια σε ηλεκτρική, ώσπου λιωμένες και αναλώσιμες επαναφορτίζονται ή αντικαθίστανται από τον «θάνατο» ή και την «Πολιτεία», αποτελεί ασφαλώς μεταφορά πρωτίστως για την απομύζηση των δυνάμεων τους. ⁷⁴ Συγχρόνως, όμως, η

⁷³ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Σάββατο βράδυ» και «Γραφιάς», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά, ό.π.*, σ. 270 και σ. 214.

⁷⁴ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Δημόσιοι υπάλληλοι», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά, ό.π.*, σ. 315.

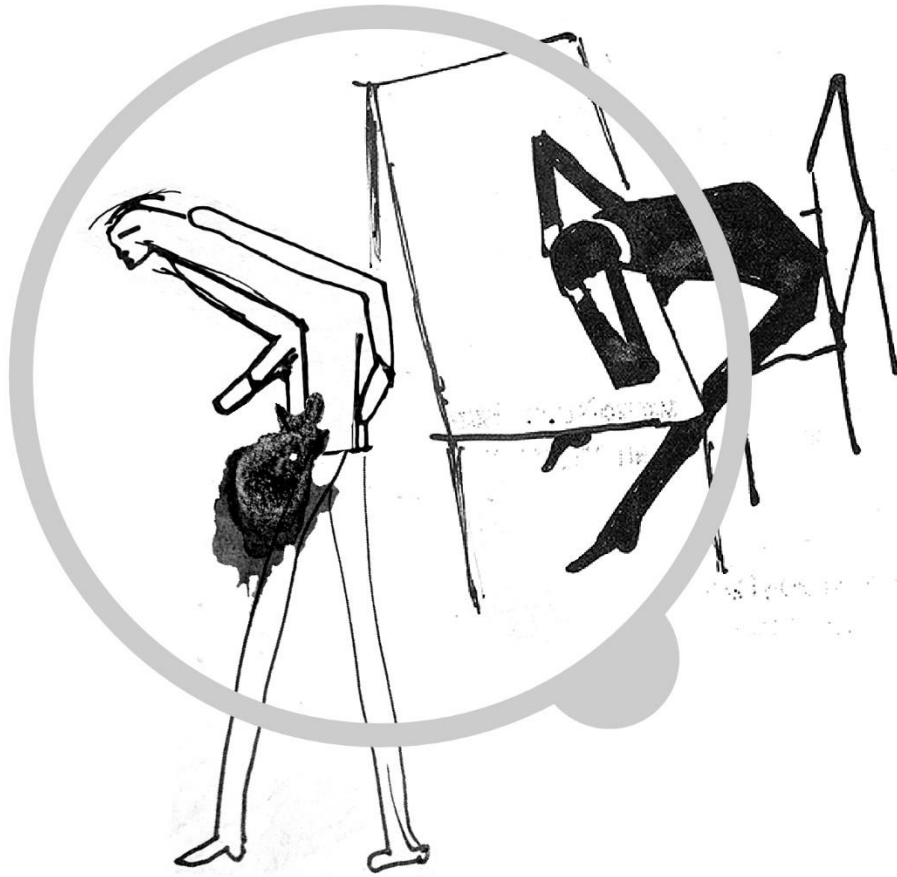
εικόνα δείχνει και προς κάτι που έρχεται: προς μια τεχνολογία «ηλεκτρολόγων», η οποία θα υπαγορεύσει σε λίγο άλλη οργάνωση, άλλη σύλληψη εργασίας. Και θα μεταμορφώσει τις «μαριονέτες» σε άλλου είδους μηχανές, πιο προηγμένες, πιο αυτοματοποιημένες και κατ' επίφαση μόνο πιο ορθολογικές, για να υπηρετήσουν εφεξής μια όλο και πιο εξαπλούμενη γραφειοκρατία. Κατά κάποιον τρόπο, διασταυρώνονται στο ποίημα δύο από τις «εποχές» για τις οποίες έκανε λόγο (με άλλη αφορμή στην ιστορία της επιστήμης του) ο Michel Serres:⁷⁵ η «εποχή του Προμηθέα», η παραδοσιακή «μηχανική παραγωγή» που φτάνει στο απόγειό της με τη βιομηχανική επανάσταση· και η «εποχή του Ερμή», το νέο μοντέλο της ταχείας μεταβίβασης ενέργειας και πληροφορίας που –από τη δική μας οπτική– πάει κιόλας να αφήσει πίσω του τον «συμβατικό» υπολογιστή και τα *bits* οδεύοντας προς τον κβαντικό υπολογιστή και τα *qubits*.

Ίσως μάλιστα είναι το *σώμα* που συνδέει περισσότερο τον Kafka με τον Καρυωτάκη, προπάντων κάποιες *κινήσεις ή στάσεις του σώματος* που μοιάζουν να απορρέουν ευθέως από το ασφυκτικό πλαίσιο της γραφειοκρατίας: Ήδη ο Benjamin διαπίστωσε πρώτος ότι οι υπάλληλοι στα κείμενα του Kafka (αλλά όχι μόνο αυτοί) «κρατούν το κεφάλι τους χαμηλά στο στήθος τους», πολύ χαμηλά, λες και είναι απόγονοι του Άτλαντα, κουβαλώντας –όχι βέβαια– την υδρόγειο αλλά το «καθημερινό που, όμως, έχει κι αυτό το δικό του βάρος».⁷⁶ Και, κατόπιν, οι Deleuze/Guattari, προσεκτικοί αναγνώστες του Benjamin, διερεύνησαν λεπτομερώς τη συχνότητα με την οποία εμφανίζεται στον Kafka, αφενός, η εικόνα του σκυμμένου κεφαλιού με το πηγούνι χωμένο στο στήθος και, αφετέρου και αντιστρόφως, η εικόνα της κεφαλής που ορθώνεται αγγίζοντας την οροφή ή τρυπώντας την κιόλας (εικόνες, σημειωτέον, που συναντούμε και στις ζωγραφιές του Kafka). Και μας προσκάλεσαν, ακολούθως, να δούμε τις κεφαλές αυτές ως δείγματα της επιθυμίας: της υποταγμένης επιθυμίας, της αδράνειας και ταπείνωσης, στην περίπτωση της γυρτής κεφαλής· και της επιθυμίας που ενισχύεται και αναπτύσσεται αναζητώντας διέξοδο ή διαφυγή, στην άλλη περίπτωση.⁷⁷

⁷⁵ Michel Serres, *Hermes I. Kommunikation* (γερμ. μτφρ. Michael Bischoff), Merve, Βερολίνο 1991.

⁷⁶ Βλ. Benjamin, «Φραντς Κάφκα. Για τη δέκατη επέτειο από τον θάνατό του», *ό.π.*, σ. 29.

⁷⁷ Βλ. Deleuze/Guattari, *Φραντς Κάφκα. Για μια ελάχισσα λογοτεχνία*, *ό.π.*, σ. 17 κ.ε.

«Διπλώνοντας το στήθος» – Ο Kafka εικονογραφεί τον Καρυωτάκη I

Τώρα, μετατοπίζοντας το βλέμμα προς τον Καρυωτάκη, δεν μπορούμε παρά να αιφνιδιαστούμε ανακαλύπτοντας παρόμοιες εικόνες, σάμπως κάποιοι στίχοι του ή κάποια από τα πεζά του να βρίσκονται σε μακρινή ανταπόκριση με τις καφκικές μορφές που, αναλόγως, «βουλιάζουν ή ανεβαίνουν». Κατ' αρχήν η κυρτότητα του σώματος μοιάζει να αποτελεί χαρακτηριστικό του κόσμου της γραφειοκρατίας του, κάτι σαν το διακριτό της σημάδι. Καθώς το σώμα του γραφιά στον Καρυωτάκη εμφανίζεται συχνά ως κυφή επιφάνεια και, πάντως, ως αδυναμία να στέκεται όρθιο. Λες και το σκύψιμο αποτελεί τον τρόπο ύπαρξής του (: «γυρτός που βρέθηκα» ή «διπλώνοντας το στήθος μου, γυρεύω αναπνοή / στη σκόνη των χαρτιών μου» ή ακόμη: «σκυμμένος από το πρωί ως το βράδυ στο παρθενικό βιβλίο του, περνούσε τους αριθμούς και αντέγραφε τις περιλήψεις»⁷⁸). Κάποτε, μάλιστα, ο γραφιάς επενδύει εθελούσια στη μέθοδο του σκυψίματος. Ας θυμηθούμε τον αφηγητή-υπάλληλο του πεζού «Κάθαρσις», ο οποίος σκύβει διαρκώς μπροστά σε κοντόπαχους Τμηματάρχες, μία, δύο, πέντε τουλάχιστον φορές. Σε τέτοιο βαθμό ώστε η δουλειά στο γραφείο να θυμίζει εκγύμναση σχεδόν. Σαν αθλητής ο υπάλληλος εκπαιδεύεται στις επικύψεις. («Ατελής αθλητής» – όπως ο ολυμπιακός κολυμβητής του Kafka που δεν ξέρει καλά-καλά να κολυμπά.⁷⁹) Αλλά

⁷⁸ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Γραφιάς» και «Καλός υπάλληλος», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά, ό.π.*, σ. 214 και σ. 400-401 (δική μου υπογράμμιση).

⁷⁹ Gille Deleuze, «Die Literatur und das Leben», στο: ίδιου: *Kritik und Klinik*, Suhrkamp, Φρανκφούρτη, 2000, σ. 11-17, εδώ σ. 12.

μόνο με επικύψεις μπορεί να διασφαλιστεί η είσοδος στα «πολυτελή γραφεία», στον κατεξοχήν τόπο καταλήστευσης και διαπλοκής. Οπότε αναγκαστικά – παρατηρεί η Δάλκου– η κίνηση της ανόδου είναι αντιστρόφως ανάλογη προς αυτήν της καθόδου, που πάει να πει: «όσο πιο ψηλά στέκονται στην πυραμίδα της υπαλληλικής ιεραρχίας ο Α, ο Β, ο Γ, τόσο πιο χαμηλά πρέπει να κατεβαίνεις αν θέλεις να τους φτάσεις».⁸⁰ Στο τέλος, μοιραία το σώμα παραμορφώνεται. Παίρνει άλλο σχήμα, έτσι όπως κουλουριάζεται στον εαυτό του: «Έπρεπε να σκύψω, να σκύψω, να σκύψω. Τόσο που η μύτη μου να ενωθεί με τη φτέρνα μου. Έτσι, βολικά κουλουριασμένος, να κυλώ και να φτάσω», ομολογεί ο αφηγητής.⁸¹ Αλλά όταν η μύτη ενώνεται με τη φτέρνα, όταν το σώμα γίνεται ρόδα για να κυλήσει προς τα προσοδοφόρα ύψη, τότε το πλάσμα αυτό έχει μεταμορφωθεί σε κάτι άλλο. Ό,τι κι αν είναι, δεν είναι ακριβώς ανθρώπινο. Όστε η απόσταση μέχρι το πλάσμα-πράγμα Odradek, το ανθρώπινο και μη-ανθρώπινο καρούλι του Kafka (ή και άλλες καφκικές μορφές επίσης), να μην φαντάζει πλέον τόσο μακρινή. «Καμπούριαζα τη πλάτη μου, ώσπου τα χέρια μου, καθώς περπατούσα άγγιζαν τα γόνατά μου»,⁸² θα πει σε κάποιο σημείο της *Περιγραφής ενός αγώνα* ο ήρωας του Kafka, λες και συγγενεύει με τον κουλουριασμένο υπάλληλο του Καρυωτάκη.

Εντούτοις αυτές οι «διπλωμένες» υπάρξεις ζητούν –και βρίσκουν– διέξοδο. Συχνά το χαμηλωμένο κεφάλι ανυψώνεται – ακόμη και όταν γύρω όλα είναι ασφυκτικά, ακόμη και όταν οι άνθρωποι ακουμπούν «με το κεφάλι και τη ράχη στο ταβάνι» (*Η Δίκη*).⁸³ Στον Kafka η κίνηση αυτή της ανύψωσης μπορεί να πάρει τη μορφή μιας απλής «προήγησης του κεφαλιού», αδιάφορο προς τα πού, «έστω επί τόπου και μάλιστα εντονότατα».⁸⁴ Ή μπορεί να είναι πιο βίαιη, όπως όταν, για παράδειγμα, σε διάφορα κείμενά του «γωνιώδη κρανία» ανασηκώνονται και τρυπούν την οροφή («προβάλλεις το κεφάλι σου κουτροβαλώνοντας, παρά να σκύψεις το κεφάλι και να παραμείνεις γραφειοκράτης, επιθεωρητής...»)⁸⁵ Κυρίως, όμως, η απελευθέρωση από τις πιεστικές δομές περνά μέσα από το «υπανθρώπινο της ζωοποίησης», το «γίγνεσθαι ζώο», όπως έδειξαν μοναδικά οι Deleuze/Guattari.⁸⁶ Με άλλα λόγια, τα συμβάντα ζωοποίησης που συναντά κανείς στις φιγούρες του Kafka –όπως και τα ποντίκια, τα σκυλιά, οι πίθηκοι και τα ζουζούνια– είναι συχνά η απάντηση στην εξουσία και στον νόμο. Δεν κάνουν άλλο από το να χαράσσουν «γραμμές διαφυγής», να δημιουργούν εντάσεις και δονήσεις που καταστρέφουν κάθε συμβατική μορφή και σημασία (με την έννοια, ας πούμε, ότι δεν γίνεται μόνο κάποιος ποντίκι, αλλά και η γλώσσα αρχίζει να συρρίζει ποντικίσια). Ακόμη και όταν τα «ταξίδια» αυτά γίνονται στον χώρο μιας κάμαρας και μοιάζουν παθητικά, είναι ενεργητικά, εφόσον επιτελούν και εντείνουν τον εκτοπισμό. Αλλά ποτέ δεν είναι καταφύγιο ή έξοδος από τον κόσμο. Απεναντίας, αποτελούν τρόπους διερεύνησης, ίσως κιόλας εξορκισμού αυτού που έχει ήδη αρχίσει να σχηματίζεται και βρίσκεται προ των πυλών: του καπιταλισμού, του φασισμού, της γραφειοκρατίας (σοσιαλιστικής και καπιταλιστικής).⁸⁷

⁸⁰ Βλ. Δάλκου, *ό.π.*, σ. 111.

⁸¹ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Κάθαρσις», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*, *ό.π.*, σ. 412-413, εδώ σ. 413 (δική μου υπογράμμιση).

⁸² Φραντς Κάφκα, *Περιγραφή ενός αγώνα* (μτφρ. Μαρία Μέντζου), Νεφέλη, Αθήνα 1990, σ. 163.

⁸³ Franz Kafka, *Η δίκη* (μτφρ. Δημ. Στ. Δήμου), Ροές, Αθήνα 2010, σ. 52.

⁸⁴ Βλ. Deleuze/Guattari, *Φραντς Κάφκα. Για μια ελάχισσωνα λογοτεχνία*, *ό.π.*, σ. 108.

⁸⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 35 (δική μου υπογράμμιση).

⁸⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 37 κ.ε.

⁸⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 179.

Ας μετακινηθούμε ξανά προς την άλλη πλευρά: ασάλευτα ταξίδια και επιτόπια, γραμμές διαφυγής απαντώνται παρομοίως και στον Καρυωτάκη. Κι εδώ κάποτε ορθώνεται –ή πάει να ορθωθεί– η κεφαλή. Γιατί, άραγε, μέσα από την σκοπιά που εξετάζουμε, δεν θα μπορούσαμε να ανακαλύψουμε την κίνηση αυτή στο κατεξοχήν περί ύψους ποίημα του Καρυωτάκη, στο «Εμβατήριο πένθιμο και κατακόρυφο»; Αφήνοντας παράμερα τις ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς προταθεί (ποίημα ποιητικής σύμφωνα με κάποιους, πιθανώς αποτύπωμα παραισθησιογόνων εμπειριών σύμφωνα με άλλους κ.ο.κ.),⁸⁸ αξίζει να δούμε εδώ, κατ' αναλογία προς τις καφκικές ανατάσεις και απογειώσεις, την κίνηση του κεφαλιού που επιθυμεί να ανυψωθεί, να αγγίξει το ταβάνι και να φορέσει τη γύψινη ροζέτα ως στεφάνι.

Προς το «ανάγλυφο όνειρο» της οροφής – Ο Kafka εικονογραφεί τον Καρυωτάκη II

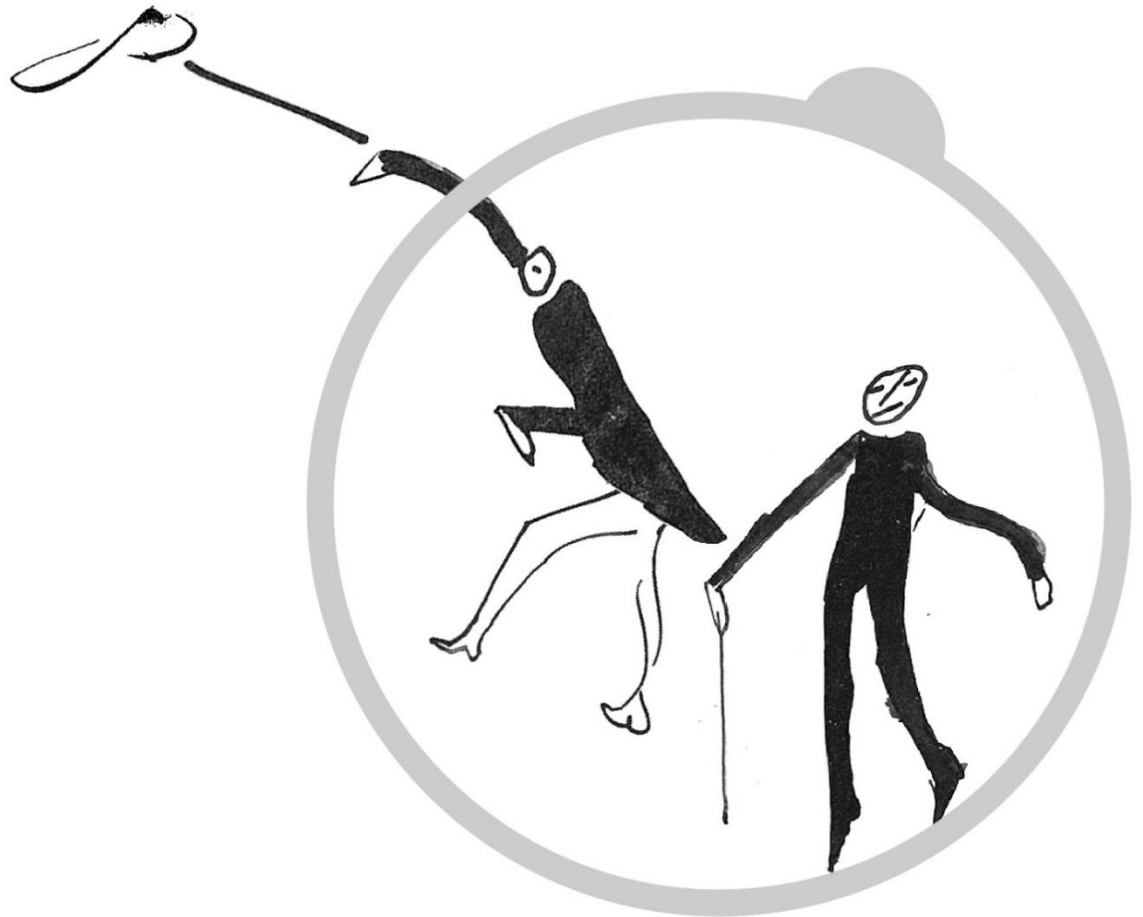
⁸⁸ Βλ. Λίζυ Τσιριμώκου, «Ποιητική Αλχημεία: Μπωντλαίρ – Καρυωτάκης», στο: *Εσωτερική Ταχύτητα. Δοκίμια για την τέχνη*, Άγρα, Αθήνα 2000, σ. 213-243.

Αφού η φυγή *κατακορύφως* εμφανίζεται ως η μόνη διέξοδος απέναντι στην κλειστοφοβική συνθήκη που επικρατεί, απέναντι σε ορίζοντες που σφίγγουν –θα σφίξουν– όλο και πιο πολύ («Οι ορίζοντες θα μ' έχουν πνίξει. Σ' όλα τα κλίματα, σ' όλα τα πλάτη»).⁸⁹ Στους οριζόντιους αποκλεισμούς λοιπόν απαντά το βάθος προς τα επάνω – η «πτώση προς τα επάνω», θα παρατηρούσε ο Nietzsche. Έτσι η αίσθηση του ασφυκτικού μοιάζει να αναστρέφεται ή, πάντως, να μεταμορφώνεται σε κάτι ανεπαίσθητα θετικό. Βέβαια η «ανύψωση» δεν συντελείται ποτέ· εκκρεμεί ως διάθεση ή ως πράξη που επίκειται (πιθανώς και ως «ιδανική» αυτοχειρία): «Α! Πρέπει τώρα να φορέσω τ' ωραίο εκείνο γύψινο στεφάνι. Έτσι, με πλαίσιο γύρω το ταβάνι, πολύ θ' αρέσω». Αλλά ακριβώς επειδή εκκρεμεί, διανοίγει έναν άλλο χώρο. Γιατί αυτός που μιλά είναι έτοιμος –«πρέπει τώρα!»– να αφήσει το έδαφος και να πετάξει ή να μακρύνει προς την ταινιωτή σειρά των μαιάνδρων, να χορέψει στην κυματοειδή μορφή τους. Έτσι ακριβώς ενόψει του άλματος προς το «ανάγλυφο όνειρο» της οροφής, οι τελευταίοι στίχοι χάσκουν προς αυτήν την κίνηση ανόδου. Και καταφέρνουν (μολονότι η κίνηση δεν πραγματοποιείται εντός του ποιήματος) να δημιουργήσουν μια *νοητή γραμμή διαφυγής*, έστω στιγμιαία.

Γραμμή διαφυγής μπορεί να είναι ακόμη και μια «ίσια γραμμούλα» πάνω στο χαρτί. Σε ένα από τα τελευταία πεζά του Καρυωτάκη ο υπάλληλος, σκυμμένος όπως πάντα, καταχωρίζει στοιχεία στο βιβλίο εισερχομένων-εξερχομένων («Καλός υπάλληλος»). Αναπάντεχα χαράσσει –«βιαστικά, με πείσμα», λέει το κείμενο– μια γραμμή σαν «ουρά» που βγαίνει έξω από την τελευταία στήλη του εγγράφου, προς το περιθώριο. (Για την ακρίβεια θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν είναι η πρώτη φορά που παραβιάζει τον «φορμαλισμό» των εγγράφων: «ετράβαγε», λέει το κείμενο, χρησιμοποιώντας τον παρελθοντικό χρόνο διαρκείας· που πάει να πει: κατ' επανάληψη, άρα πολλές γραμμές.) Μπορεί –παρατηρεί ορθά ο Χρ. Παπάζογλου, ερμηνεύοντας τη σκηνή γενικότερα ως μετωνυμία της ποιητικής του Καρυωτάκη– οι «δραπέτισσες» αυτές γραμμές να μην είναι ικανές να γκρεμίσουν ή να ανοίξουν την πόρτα της φυλακής τους. Αλλά, πάντως, κλονίζουν την «κομψή συμμετρία» του περιγράμματος.⁹⁰ Πράγματι, επιφέρουν μια ρωγμή. Γιατί, όπου εμφανίζονται, αναιρούν ή αναδιατάσσουν την κλειστή δομή του καταλόγου ή του πίνακα. Ωστόσο, δεν είναι η μόνη απόπειρα φυγής αυτή. Στο ίδιο κείμενο «απόπειρα λυτρωμού» είναι και τα παιχνίδια στα οποία επιδίδεται ο υπάλληλος, κατά τον περίπατό του μετά τη δουλειά. Αυτή τη φορά η κίνηση διαφυγής δεν είναι οριζόντια, υψώνεται –ξανά– προς τα επάνω: σχεδόν σαν τον ξιφομάχο, που έχει σχεδιάσει ο Kafka, ο υπάλληλος του Καρυωτάκη κραδαίνει δαιμονισμένα το μπαστούνι του στον αέρα, διαγράφοντας κύκλους στο άπειρο· και εντός των κύκλων αυτών σχεδιάζει γερμένα οχτάρια (το γραφικό σημείο του απείρου)· ή, ακόμη, πετά το μπαστούνι «ψηλά με ορμή». Στήνει έτσι για λίγο μια μικρή μηχανή ιλίγγου – *εμβαθύνει* στο άπειρο.

⁸⁹ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Εμβατήριο πένθιμο και κατακόρυφο», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 327.

⁹⁰ Χρήστος Παπάζογλου, *Παρατονισμένη μουσική. Μελέτη για τον Καρυωτάκη*, Κέδρος, Αθήνα 1988, σ. 77.

Μικρή μηχανή ιλίγγου – Ο Kafka εικονογραφεί τον Καρυωτάκη III

Οπότε κοιτώντας ξανά το κείμενο αυτό...

[...] Σκυμμένος από το πρωί ως το βράδυ στο παρθενικό βιβλίο του, περνούσε τους αριθμούς και αντέγραφε τις περιλήψεις. Κάποτε, μετά την καταχώριση ενός εισερχομένου ή ενός εξερχομένου, *ετράβαγε μια γραμμή που έβγαινε από την τελευταία στήλη και προχωρούσε προς το περιθώριο, έτσι σαν απόπειρα φυγής*. Αυτή η ουρά δεν είχε θέση εκειμέσα, όμως την τραβούσε βιαστικά, με πείσμα, θέλοντας να εκφράσει τον εαυτό του.

[...]

Τώρα, βγαίνοντας κάθε βράδυ από το γραφείο, παίρνει τον παραλιακό δρόμο, βιαστικός βιαστικός, γυρίζοντας δαιμονισμένα το μπαστούνι του με την ωραία, νικέλινη λαβή. Γράφει κύκλους μέσα στο άπειρο. Και μέσα στους κύκλους τα σημεία του απείρου. Όταν περάσει τα τελευταία σπίτια, θ' αφήσει πάντα να ξεφύγει ψηλά με ορμή το μπαστούνι του, έτσι σαν *απόπειρα λυτρωμού*.

Μετά τον περίπατο τρυπώνει σε μια ταβέρνα. Κάθεται μόνος, αντίκρυ στα μεγάλα, φρεσκοβαμμένα βαρέλια. Όλα έχουν γραμμένο πάνω απ' την κάνουλα, με παχιά, μαύρα γράμματα, τ' όνομά τους: Πηνειός, Γάγγης, Μισσισιπιπής, Τάρταρος. Κοιτάζει εκστατικός μπροστά του. Το τέταρτο ποτηράκι γίνεται ποταμόπλοιο, με το οποίο

ταξιδεύει σε θαυμάσιους, άγνωστους κόσμους. Από τα πυκνά δέντρα, πίθηκοι σκύβουν και τον χαιρετάνε. Είναι ευτυχής.⁹¹

... κοιτώντας το αντικριστά με κείμενα του Kafka, εποπτεύουμε με τον καλύτερο τρόπο την «σύγκλιση» και, ταυτοχρόνως, την «απόκλιση» των δύο. Βλέπουμε ή φανταζόμαστε ότι βλέπουμε ομοιότητες να αχνοφαίνονται και να εξαφανίζονται αμέσως, δίνοντας θέση στις διαφορές. Με άλλα λόγια βλέπουμε –πώς να το περιγράψω αλλιώς;– το παράδοξο αυτού που ονομάστηκε «Familienähnlichkeit»: δύο πράγματα είναι δυνατό να συσχετιστούν, μολονότι δεν μοιράζονται φανερά τις ίδιες ιδιότητες· μπορεί να μοιάζουν όπως μοιάζει, ας πούμε, ο Άχαμπ με τη φάλαινα και η φάλαινα με εκείνον.

Επαναστατικές μηχανές

Πέραν, όμως, όλων αυτών των στοιχείων που συνιστούν νεφελωδώς την «οικογενειακή ομοιότητα», διογκωμένων εδώ στο μικροσκόπιο της γραφειοκρατίας, υπάρχει κάτι ακόμη που υπόγεια ενώνει τους δύο «Κ». Και οι δύο αποτελούν μια «διαφορά», μια παρέκκλιση αισθητή, μια «εξαίρεση», που μοιάζει να παραμένει «αναγνωρίσιμη και ανθεκτική» ως σήμερα. Όστε ακόμη και αν έχουν μετατοπιστεί στο κέντρο, υποτίθεται, του λογοτεχνικού κανόνα, ακόμη και τότε να διαφεύγουν κάπως ή, πάντως, να μην εντάσσονται εντελώς (ο Βύρων Λεοντάρης το έθεσε αυτό θαυμάσια για τον Καρυωτάκη, όταν παρατηρούσε: «Του έδωσαν θέση στις ανθολογίες – μα οι σελίδες του μοιάζουν να θέλουν να ξεκολλήσουν και να φύγουν»).⁹² Άραγε, η «διαφορά» αυτή θα γινόταν καλύτερα αντιληπτή μέσα από τους όρους της «ελάσσονος λογοτεχνίας»; Εννοούμενης τώρα όχι μέσα από τις γνωστές ερμηνείες (φέρ' ειπείν, στην περίπτωση του Καρυωτάκη: ως «ελάσσονος» ή «μείζονος ελάσσονος»),⁹³ αλλά εντός του πλαισίου της «ελάσσονος λογοτεχνίας» των Deleuze/Guattari:

Τρία γνωρίσματα του «ελάσσονος» αναφέρουν αυτοί στη μελέτη τους. Το πρώτο το εντοπίζουν σε μια ιδιαίτερη χρήση της γλώσσας, η οποία εξωθείται στα όριά της, και εν προκειμένω στον Kafka: πλάθεται από τη γλώσσα μιας μειονότητας στους κόλπους μιας μείζονος λογοτεχνίας. Επιλέγοντας δηλαδή ο Kafka την επίσημη γερμανική της Πράγας –την οποία κατέχει· και, συγχρόνως, είναι αποκομμένος από αυτήν–, αναμειγνύοντάς την με τα Jiddisch, τα τσεχικά και τη «χάρτινη γλώσσα» της γραφειοκρατίας (αυτό που εκείνος συνήθιζε να αποκαλεί «Papierdeutsch»), θα επινοήσει ένα ιδίωμα γεμάτο εντάσεις. Με «εσφαλμένες χρήσεις» προθέσεων, με καταχρήσεις αντωνυμιών, με τον πολλαπλασιασμό επιρρημάτων, με μια «κατανομή συμφώνων και φωνηέντων ως εσωτερική ασυγχρονία», με «ξηρότητα» προπάντων και «αλλόκοτη πενία»,⁹⁴ θα δημιουργήσει μια λογοτεχνία «τσιγγάνα» και πλανόδια, μια «Zigeunerliteratur». Τώρα, «ιπτάμενες μετανάστριες λέξεις»,⁹⁵ φωνήεντα που «τρίζουν μεταξύ τους σαν παλιοσίδερα»,

⁹¹ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Καλός υπάλληλος», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 400-401 (δική μου υπογράμμιση).

⁹² Βλ. Βύρων Λεοντάρης, «Θέσεις για τον Καρυωτάκη», στο: Δ. Δημηρούλης (επιμ.), *Κ. Γ. Καρυωτάκης. Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σ. 702-707, εδω σ. 707.

⁹³ Βλ. πρόχειρα Διονύσης Καψάλης, «Αισιοδοξία: Αντί Εισαγωγής», στο: *Τα μέτρα και τα σταθμά*, Άγρα, Αθήνα 1998, σ. 13-22 (επίσης του ίδιου «Το φάσμα του ήχου», ό.π., σ. 143-168).

⁹⁴ Βλ. Deleuze/Guattari, ό.π., σ. 55 κ.ε. και σ. 67.

⁹⁵ Βλ. ό.π., σ. 76.

προτάσεις που «τραγουδούν όπως οι νέγροι στο σκλαβοπάζαρο»,⁹⁶ θα αναλάβουν να υπονομεύσουν εκ των έndon τη γερμανική και να την οδηγήσουν «στον δρόμο μιας σκοτεινής επαναστατικής κατεύθυνσης». Μάλιστα –και αυτό θα ήταν το δεύτερο γνώρισμα της «ελάσσονος λογοτεχνίας», παρατηρούν οι Deleuze/Guattari– τα πάντα «προσλαμβάνουν πολιτικό νόημα εδώ»: η ατομική υπόθεση συναρτάται άμεσα με την πολιτική, έτσι ώστε, ας πούμε, η οικογένεια ή μάλλον το οικογενειακό τρίγωνο να περιπλέκεται συνεχώς και αξεδιάλυτα με οικονομικά, γραφειοκρατικά, νομικά ή άλλα τρίγωνα. Κατά μία έννοια συνεπώς –ιδού το τρίτο γνώρισμα, συνεχίζουν, άμεσα συνδεδεμένο με το δεύτερο– η *εξατομικευμένη έκφραση* είναι αδύνατο να διαχωριστεί από τη *συλλογική έκφραση*. «Δεν υπάρχει υποκείμενο», διαβάζουμε στη μελέτη, «υπάρχουν μόνο συλλογικές συναρμογές εκφοράς».⁹⁷

Με μια πρώτη ματιά, τα γνωρίσματα αυτά φαίνονται ιστορικά γειωμένα: η «ελάσσονα λογοτεχνία», έτσι όπως περιγράφεται από αυτούς, μοιάζει προσδεμένη σε αυτό που ονομάζουμε «κλασικό μοντερνισμό». Όμως, κοιτώντας προσεκτικότερα, διαπιστώνουμε ότι –πλάι στον Kafka που αναφέρεται ως το κύριο παράδειγμά της, ή και τον συγκαιρινό του Joyce που ομοίως κατονομάζεται ρητά– τα χρονικά όρια αρχίζουν να εκτείνονται και στη χορεία των ελασσόνων συγκαταλέγονται ο Godard, για παράδειγμα, ή οι σύγχρονοι Αφροαμερικάνοι και ο ειδικός τρόπος που χειρίζονται την αγγλική. Όσπου η «ελάσσονα λογοτεχνία» απελευθερώνεται από ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο και μετατρέπεται σε δυναμικότητα, υποδηλώνοντας «όχι πλέον κάποιες συγκεκριμένες λογοτεχνίες», αλλά «τις επαναστατικές συνθήκες κάθε λογοτεχνίας μέσα στους κόλπους εκείνης που αποκαλούμε μεγάλη (ή καθιερωμένη) λογοτεχνία».⁹⁸ Και «επαναστατικές συνθήκες» θα σήμαινε, εξηγούν οι Deleuze/Guattari, να γράφεις λογοτεχνία όπως ένας Τσέχος Εβραίος στη γερμανική, να εδραιώνεις δηλαδή εντός της μείζονος γλώσσας μια ελάσσονα γλώσσα.

Σκύβοντας τώρα με διαθλαστικά δίοπτρα στον Καρυωτάκη (αφού έχουμε διαβάσει τους Deleuze/Guattari που έχουν διαβάσει τον Kafka...), θα μπορούσαμε ασφαλώς να εντοπίσουμε κάποια από αυτά τα γνωρίσματα. Μάλιστα, θα τα βρίσκαμε κióλας διατυπωμένα σε ένα μέρος της κριτικής, διασκορπισμένα εδώ και εκεί. Και, κατ' αρχάς, στο «ανυπέβλητο» δοκίμιο του Άγρα, το οποίο, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, θα ήταν δυνατό να διαβαστεί ως μια *avant la lettre* εκδοχή της «ελάσσονος λογοτεχνίας» των Deleuze/Guattari με κεντρικό παράδειγμα, τούτη τη φορά, τον Καρυωτάκη. Πράγματι, με λεξιλόγιο που θυμίζει προδρομικά αυτό των δύο φιλοσόφων, ο Άγρας θα αναδείξει ζητήματα ποιητικής στον Καρυωτάκη, τονίζοντας την ιδιαιτερότητα της γλώσσας του που, ας πούμε, «(χάη-)αντηχάει» και «αντιβοεί» όλο το φάσμα του ήχου, που είναι προγραμματικά παράτονη και ξεκουρδισμένη, έχει «αγραμματισμούς» και «κενά» σαν να οδεύει αργά προς το «μαύρο αδιέξοδο» ή το «χείλος του κόσμου». Και θα διαπιστώσει, αφού πρώτα έχει υπογραμμίσει τον καινοφανή –νεοαστικό και γραφειοκρατικό– ρεαλισμό της ποίησής του, ότι ο Καρυωτάκης υπήρξε ποιητής αντιπροσωπευτικός και διαζόντως πολιτικός. Παρόμοια, σαράντα χρόνια μετά και σε διάλογο φανερά με τον Άγρα, ο Βύρων Λεοντάρης θα χαιρετίσει τον Καρυωτάκη ως «αντιπροσωπικότητα» (εννοεί «μη προσωπικότητα»: υπονοεί, παραπέμποντας ηχητικά, την «αντιπροσώπηση»). Και θα υποδείξει ότι η ποίηση του Καρυωτάκη κατάφερε να

⁹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 68.

⁹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 52 (δική μου υπογράμμιση)

⁹⁸ Βλ. *ό.π.*

δημιουργήσει εντός του ισχύοντος τότε λογοτεχνικού κανόνα μια *ανέφικτη* σχεδόν λογοτεχνία, μια λογοτεχνία που συναντά διαρκώς το αδιέξοδό της και τελεί σε κατάσταση ανάγκης σαν να ήταν *νομάδας* (μια «Zigeunerliteratur», λοιπόν;). Μάλιστα ακριβώς αυτό το χαρακτηριστικό –θα παρατηρήσει ο Λεοντάρης, δύο χρόνια πριν από τη γαλλική μελέτη των Deleuze/Guattari– οφείλει να είναι ιδεωδώς το ζητούμενο της ποίησης: «Δεν υπάρχει άλλο γλωσσικό ιδίωμα για την ελληνική ποίηση», γράφει, «παρά η γλώσσα, του πρόσφυγα, του μετανάστη, του εξόριστου, της διασποράς, η γλώσσα σε συνεχή κατάσταση ανάγκης».⁹⁹ Αλλά και εσχάτως στη νέα έκδοση των *Απάντων* από τον Δημηρούλη, ο Καρυωτάκης θα προβληθεί τόσο ως «εξαίρεση» και ως «το δικό του μοναδικό σύμπαν» όσο και ως κατ' ουσίαν πολιτικός, επειδή «επέδειξε ιδιαίτερη μέριμνα στην εξερεύνηση της κρίσης του υποκειμένου» αλλά και της «γενικότερης συλλογικής» κρίσης.¹⁰⁰

Και ως προς αυτό, λοιπόν, θα μπορούσαμε να τους φανταστούμε ως δύο γραμμές που δεν τίθενται επάλληλα, αλλά πορεύονται παράλληλα διαφορετικά προσανατολισμένες. Ως δύο αναβαθμούς ή εντάσεις της «ελάσσονος γραφής»: η πρώτη (και εννοώ του Καρυωτάκη) βρίσκεται στην αρχή του ανύσματος, πραγματώνει ρήξεις και υπερβάσεις, κινείται προς τα άκρα –προς «το χείλος του κόσμου»–, αλλά στέκεται εκεί· η δεύτερη (του Kafka) δεν θα διστάσει να περάσει το κατώφλι, να διασχίσει –ως άλλος Μωσής– την έρημο και να κάνει πιθήκους να εμφανιστούν όχι απλώς στη φαντασία ενός υπαλλήλου, αλλά να μιλήσουν, να κραυγάζουν και να βήξουν. Και στις δύο περιπτώσεις το «έλασσον», με την έννοια που του αποδίδουν οι Deleuze/Guattari, *υποβοηθείται από τη γραφειοκρατία* και, ταυτοχρόνως, *αντιδρά σε αυτήν*. Θα ήταν ανέφικτο χωρίς τη χάρτινη γλώσσα της – τα «Papierdeutsch», τα «Papiergriechisch». Θα ήταν αδιανόητο χωρίς την «ορθολογικότητά» της – ακριβώς επειδή αυτή «γεννά τέρατα». (Αργότερα ο Κορνήλιος Καστοριάδης θα περιέγραφε με απaráμιλλη οξυδέρκεια τη γραφειοκρατία ως «ψευδο-ορθολογικότητα» που «προκαλεί παντού το παράλογο», εντέλει ως «την αντίθεση κάθε λόγου».)¹⁰¹ Ωστε, ιδίως μέσα από αυτήν την οπτική, οι δύο «Κ» μάς μιλούν μέσα απ' τον χρόνο: μας καλούν να ανακαλύψουμε σε αυτούς την πραγματικότητα που προετοίμασε τη δική μας πραγματικότητα, τη δική μας νεοφιλελεύθερη γραφειοκρατία, τη *δική μας γυρτή κεφαλή*· και να επιδοθούμε –επειγόντως και με θάρρος– σε ανατάσεις ή αντιστάσεις για μια νέα ελευθερία.

⁹⁹ Βλ. Λεοντάρης, *ό.π.*, σ. 706.

¹⁰⁰ Βλ. Δημηρούλης «Εισαγωγή», *ό.π.*, σ. 78.

¹⁰¹ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η γραφειοκρατική κοινωνία 1. Οι παραγωγικές σχέσεις στη Ρωσία* (μτφρ. Έφη Παπαδοπούλου, Αλέκος Χόπογλου), Εκδόσεις Βέργος, Αθήνα 1977, σ. 44.

Summary

Maria Oikonomou

“Machines, Accurate and Fragile”: Bureaucratic Writing in Kafka und Karyotakis

Since Franz Kafka and Kostas Karyotakis never met or read each other, their relation is not one of “influence” or “reception.” At the same time, one cannot overlook their lines of neighborhood and elusive kinship: both do not only belong to a late modern world of bureaucracy where, according to Kafka, “the chains of tortured humanity are forged of administrative papers;” they are also part of that bureaucratic machine and of Kracauer’s newly emerging class of “salaried employees” or white-collar workers. In fact, their professional work might be considered an essential constituent of bureaucratic biopolitics, applying methods of scaling to individual bodies and populations—be it risk management and insurance (in Kafka’s case) or the condemnation of land and refugee accommodation (in the case of Karyotakis).

Accordingly, discursive elements of bureaucracy also permeate and modulate their literary works, from Kafka’s “paper language” [Papierdeutsch] to Karyotakis’ lyrical motifs and the many monsters of “pseudo-rationality.” And bureaucratic biopolitics finds its echo in specific images of the body, its movements or postures. Just as Kafka turns the “bend” or “erect” head of his administrative employees into a sign of what Deleuze/Guattari call “minor literature,” Karyotakis may present us with a “folded body” or “body that is about to rise” to follow an unseen line of flight. By tracing their common paths through the discourse of bureaucracy, one becomes aware of a vague and only partially embodied “family resemblance” between these two mechanized versions of *Bartleby, The Scrivener*.